

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО ТА ПИТАННЯ ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ *

Розкопками поселень слов'ян переддержавного періоду та доби Київської Русі накопичено матеріал, що дозволяє не лише аналізувати особливості домобудівництва, а й моделювати його структурні елементи. У статті охарактеризовано основні напрямки графічного реконструювання давніх жител і висвітлено можливість створення натурної моделі слов'яно-руського будинку. Означений проект реалізується на Ходосівській базі експериментальної археології Північної експедиції Інституту археології НАНУ

Ключові слова: середньовіччя, селища, слов'яно-руське домобудівництво, реконструкція, експериментальна археологія, конструктивні особливості будівель, натурна модель

Проведені в останні десятиліття минулого — на початку нинішнього століття розкопки середньовічних поселень дозволили накопичити значний масив даних щодо масової житлової і господарської архітектури як міських центрів, так і сільських пунктів, причому це стосується пам'яток, за якими стояли різні соціально-економічні і політичні функції. Показово, що у той час, як питання міської забудови в силу зростання джерельної бази вдалось розглянути раніше, специфіка сільської архітектури стала предметом спеціального дослідження лише останнім часом. Означена обставина зумовлена тим, що донедавна на території Південної Русі не було сільського поселення не тільки повністю вивченого, а й навіть із більш-менш значною відкритою площею. І лише координувана відділом давньоруської та середньовічної

археології ІА НАНУ в руслі виконання кількох фундаментальних наукових тем розробка давньоруської сільської проблематики очолюваним О. П. Моцею колективом дослідників та їх колегами дала змогу не тільки простежити особливості масової забудови південноруського села, а й дійти висновку про високий рівень розвитку середньовічних селищних структур, провести певні паралелі між неукріпленими пам'ятками і міськими осередками [Моця, 1996, с. 45 та ін.; Село, 2003].

Аналіз отриманих під час означених досліджень матеріалів дозволив виділити різні об'єкти, що проливають світло на соціальні особливості масової забудови. Зокрема, були вивчені об'єкти, де проживали представники соціальної верхівки із числа мешканців у Автуничах, Лісковому, Григорівці, розкопані заможні житла на низці пунктів [Готун, 1993, с. 68—71; Шекун, 1990, с. 75; Петрашенко, 1991, с. 51; Південноруське, 1997, с. 73]. Завдяки цьому поставлене і успішно вирішене питання про соціальні відносини на селі в давньоруські часи [Моця, 1999, с. 50—59; Село, 2003, с. 195—197] та охарактеризовані об'єкти, відмінні не лише за рівнем добробуту, а й залишені різноетнічним населенням, поліфункціональні тощо [Готун, 1995, с. 374—376]. При розгляді специфіки споруд села Київської Русі також з'явилась можливість крім поселень землеробів, тваринників, промисловиків простежити пункти, де ремесла і промисли були допоміжними відносно сільського господарства та осередки, де певна галузь була домінуючою, а землеробство і тваринництво — другорядними; більше того, поруч із довготривалими оселями дослідники виділили тимчасові та сезонні, що теж впливало як на планувальну схему забудови, так на її окремі елементи [Готун, 1999, с. 206—212].

* Стаття виконана в рамках проекту ДФФД–БРФФД «Палеоекономіка населення лісової зони України та Білорусі: археологічні реконструкції та моделювання», № Ф41.5/006

Крім того, об'єкти масової забудови, будучи складовою передусім матеріальної культури, несуть також певні елементи духовної, відображаючи знання і навички, смаки й уподобання, вірування і традиції [Готун, 2001, с. 24—30]. Відтак, висловлена свого часу констатація «ще менше розроблене питання про сільське поселення стосовно його зовнішнього вигляду, планування, житла... Джерел з даних сторін поселення мізерно мало» [Воронин, 1935, с. 10] стала історіографічним фактом, а описаний ступінь наближення до об'єкта дослідження дав змогу більш детально говорити про архітектурний вигляд середньовічних селищ.

Фахівцями відзначалось, що кінцева мета вивчення масової житлової забудови — архітектурне моделювання її структурних елементів [Археологія, 1985, с. 147], без моделювання архітектурного вигляду багато питань культурного та історичного розвитку залишаться за межами пізнання [Толочко, 1983, с. 127]. Слушність цих тверджень безсумнівна і хоч ситуативно вони стосувались конкретних пам'яток, проте в однаковій мірі актуальні для всіх населених пунктів, регіонів, типів поселень, історичних періодів. Адже, як підкреслювалось у літературі, саме реконструкція дозволяє у наглядній формі комплексно виявити співвідношення між елементами будівель точніше і тонше порівняно з описом цих же елементів; в реконструкціях все зрозуміло, тут немає місця двозначним тлумаченням, часто присутнім у словесних описах; це концентрована форма узагальнення, яка дозволяє наглядно перевірити розроблювані уявлення про житло [Борисевич, 1978, с. 283]. А глибоко і правильно судити про будь-який народ на тому чи іншому шаблі його історії неможливо, не уявляючи досить чітко житла, що належали в той час його основним верствам, не маючи вичерпних даних про характерні риси цих жител, починаючи від їх загальної компонування і закінчуючи деталями внутрішнього і зовнішнього влаштування і вигляду; без цього немислиме і скільки-небудь точне судження про зовнішній бік життя — про вигляд міст і сіл, тому найвиразнішим результатом вивчення архітектурно-археологічної пам'ятки є графічна реконструкція [Спегальский, 1972, с. 5, 15]. Накопичення джерел щодо сільського будівництва в Київській Русі дозволило аналізувати гаданий зовнішній вигляд елементів забудови, залучаючи напрацювання з відтворення зовнішнього вигляду та інтер'єру інших слов'яно-руських пам'яток.

Уже неодноразово відзначалось, що висловлена свого часу І. І. Ляпушкіним думка про подібність слов'янського селища зі спорудами напівземлянкового типу до курганного могильника, де тільки північний дим та люди між житлами оживляли пейзаж, а також її графічне оформлення [Ляпушкін, 1958, с. 210] спростовані у ході подальших розробок питань давньоруського

масового будівництва. І хибність такого судження, як зазначав Г. В. Борисевич, зумовлена безпосереднім перенесенням окремих типів існуючих будівель як готової реконструкції давніх споруд лише на підставі подібності конструкцій без урахування цільового призначення об'єктів. Дослідник припускав, що підставою для ототожнень, про які йдеться, могло послужити використання як зразка для реконструкції погребя через подібність його плану до плану землянки [Борисевич, 1969, с. 48].

Для детальнішої характеристики сільського житла Русі доцільно звернутись до уже опублікованих матеріалів з історії його реконструювання [Звіздецький, 1997, с. 38—44], продубльованих в узагальнювальній праці про вигляд давніх поселень [Відейко, 2005, с. 130] і підсумковій роботі з археології села Півдня Русі¹ [Село, 2003, с. 160, 161, рис. 55].

Житла слов'ян переддержавного періоду з Новотроїцького городища відтворені І. І. Ляпушкіним у межах заглибленої частини з перекритим землею двосхилим дахом, який спирається на краї котловану і підтримується опорними стовпами [Ляпушкін, 1958, с. 202, 204—206, рис 110, 112—114] (рис. 1, 1, 2), що було критиковано Г. В. Борисевичем. Деяко відрізняється реконструкція, запропонована П. О. Раппопортом. У випадках і зі зрубною напівземлянкою VIII—X ст. і з каркасно-стовповою X—XI ст., стіни підіймаються над поверхнею, хоч житла повністю перекриті земляним насипом [Раппопорт, 1975, с. 158, 159, рис. 58, 59] (рис. 1, 3, 4). Подібний зовнішній вигляд каркасної та зрубної напівземлянок наводив і О. М. Приходнюк [Приходнюк, 1971, с. 31—33, рис. 4; 5; 1975, с. 21, 22, рис. 7; 8] (рис. 2, 1, 2). У цьому варіанті одна із будівель не засипана. Земляний насип на жердинах над заглибленою частиною був запропонований при реконструкції жител Суздаля. Автор розкопок вказує на те, що колоди перекриття впирались у ґрунт, а стіни облицьовувались обополоми, кілками або зміцнювались плотом [Дубьнин, 1941, с. 93—96]. Одне із жител згодом було реконструйоване графічно [История, 1948, с. 210, рис. 128] (рис. 1, 5). Вказане відтворення піддавалось критиці з боку М. Ю. Брайчевського за простоту і примітивність, а відтак — за архаїзацію давньоруського побуту [Рядовий, 1972, с. 30, 31]. А у Г. В. Борисевича виникли зауваження щодо бачення П. О. Раппопорта. Основні із них стосувались трактування наземних частин, будівельно-технологічних і архітектурно-функціональних питань, а саме притискання до стовпів верхніх ділянок стін шляхом спорудження насипу по периметру

1. На жаль, в останньому випадку незалежно від автора при редагуванні ілюстрацій у підрисунковий підпис вкралась помилка; справжня належність реконструкцій адекватно відображена у першій публікації.

житла. Пропонувалось інше конструктивне вирішення: каркасно-стовпова обшивка стін заглиблення та зрубна (можливо — більших розмірів) або каркасно-жердинна з глиняною обмазкою надземна частина. Піддано сумніву також доцільність земляного перекриття, підкреслена проблематичність несучої спроможності тонкої підкладки під земляний насип [Борисевич, 1978, с. 284—288]. Неможливість використання земляних підсіпок з огляду на обмежену несучу здатність дерева підкреслювалась і А. В. Арциховським [Арциховский, 1959, с. 114]. Разом з тим, Ю. П. Спегальський аргументував наявність земляних насипів археологічними матеріалами [Спегальський, 1972, с. 91, 92], а за спостереженнями О. М. Приходнюка, напівземлянки, аналогічні реконструйованій ним за матеріалами Поділля, побутували в регіоні і в ХХ ст. і можливість використання землі поверх дерев'яної конструкції підтверджується інженерними розрахунками [Приходнюк, 1971, с. 31, 34—36, рис. 6]. Складається враження, що у випадку із земляним перекриттям будівель створено проблему, яка носить, певною мірою, надуманий, штучний характер. Суперечки перенесено у площину несучої спроможності конструкцій. У даному випадку не потрібно інженерної освіти для ствердної відповіді. Її дасть більшість із тих, хто проходив службу в армії. Адже саме так влаштовуються бліндажі і колоди їх перекриття витримують не лише вагу земляного насипу, а й вибухи боеприпасів, хай не найбільшого калібру. Побудований на базі Північної експедиції погріб мав подібне конструктивне вирішення і слугував понад сім років. Він прийшов у непридатність не через вагу землі, якою був перекритий. Почали перегнивати тонкі соснові колоди, скоріше — жердини перекриття, відібрані, до того ж, із сухостою. Не останню роль у цьому зіграв і піщаний ґрунт, який легко пропускав як воду, так і кисень. А залишки дерев'яно-земляних споруд часів Другої світової війни, викопаних у лесі і перекритих ним же, хай у досить поганому стані, доводилось зустрічати ще на початку цього століття. Тому життєздатність подібних конструкцій аргументації не потребує. Відтак, у питанні про перекриті землею житла аспект «чи технічно могли» варто замінити альтернативним «чи практикували». І відповідь на нього у подібному формулюванні досить проста: технічно — могли. Ще живе покоління, яке у повоєнні роки, втративши нормальне житло рятувалось у землянках. Але це не привід вважати останні основним типом житла. Адже в Круглику у південних київських передмістях сім'я, позбавлена під час війни домівки, тривалий час мешкала в залізобетонному артилерійському напівкапонірі, хоч це не спонукає включати останній до типології жител як окрему категорію. А значить, у питання землі

на дахах необхідно вкладати не технічний, а соціальний зміст. Це ж стосується і загалом заглиблення жител у землю. Безсумнівно, воно практикувалось, про що переконливо свідчать матеріали розкопок багатьох пам'яток. І один із суттєвих моментів у цьому відношенні — закладання основи споруди нижче рівня промерзання ґрунту. Але аналізувати заглиблені будівлі необхідно з урахуванням наведеної вище думки М. Ю. Брайчевського про помилковість шляху штучної архаїзації і примітивізації моделі життя за часів Київської Русі.

Спорудження верхньої частини житлових будівель з дерева та глини припускалось і М. М. Воронінін [История, 1948, с. 208]. Подібну думку мав також О. Л. Монгайт, який вважав, що двосхилий дах посередині і по кутах спирався на вертикальні стовпи; дослідник припускав і можливість спорудження зрубу в кілька вінців над заглибленим житлом. У той же час він відзначав, що на протигагу примітивним, близьким до первісних жител, у давньоруських будівель часткове заглиблення в землю було одним із способів зведення, при цьому напівземлянкове приміщення могло входити до більш складних конструкцій. Вчений наполягав, що відкриття напівземлянок не виключає існування складного, навіть багатокамерного житла, а сам термін «напівземлянка», що відображає конструктивні особливості будівлі, не повинен створювати неправильне враження про начебто примітивність давньоруських жител [Монгайт, 1953, с. 305]. Глинобитні стіни і дерев'яний каркас із кількох вкопаних у землю вертикальних стовпів, з'єднаних між собою нечисленними переплетеними пруттями дерев'яними перев'язями — так уявляв наземне вирішення напівземлянок М. К. Каргер. Нижня частина, на його думку, облицьовувалась дошками, закріпленими у пази дерев'яних стовпів, обмазувалась глиною [Каргер, 1953, с. 57; 1958, с. 350]. Запропоноване поєднання двох принципово відмінних інженерних вирішень було піддане критиці з боку П. П. Толочка як навряд чи можливе у дійсності [Толочко, 1981, с. 69]. Запазовування розколотих колод у повздожні жолобки вертикальних опор пропонував і П. І. Хавлюк, базуючись на вивченні сучасної архаїчної забудови [Хавлюк, 1963, с. 323]. Можливість комбінованих способів зведення будівель із заглибленою основою підтримана і В. В. Приймаком [Приймак, 1990, с. 77]. Аналізуючи впусене в землю житло IX—X ст., Б. О. Рыбаков дійшов висновку, що до його квадрату з двох боків на всю довжину прилягали неширокі, близько 2 м смуги; це був прикритий дахом «піл», що примикав до заглибленої основи, тобто фактично площа будівлі могла бути значно більшою площею заглиблення [Рыбаков, 1993, с. 267, 268]. Подібної точки зору притримувався і Ю. Ю. Моргунов. На підставі аналізу матеріалів із Сампсонієвого

Острова він стверджував, що між несучою зрубною стіною і краєм котловану в інтер'єрі неминуче залишалась земляна сходи́нка; аналогічні сходи́нки-«лавки» добре відомі на Лівобережжі в напівземлянках роменської культури і хоч дещо рідше, але зустрічаються у давньоруських заглиблених будівлях XII—XIII ст. [Моргунов, 2003, с. 129]. Про подібне бачення гаданого зовнішнього вигляду житла доби Київської Русі йтиметься нижче.

Окремі дослідники залишилися прибічниками думки про існування земляного насипу на покрівлі та навколо стін. Зокрема, О. В. Сухобоков та С. П. Юренко наводили запропоновані І. І. Ляпушкіним реконструкції, відзначаючи, що вони навряд чи можуть викликати якісь заперечення [Сухобоков, 1995, с. 44—46, рис. 19]. Подібний варіант за О. М. Приходнюком публікувався й І. С. Винокуром та П. А. Горішнім [Винокур, 1994, с. 138, рис. 67]. Він також зображений і при реконструкції житла X—XI ст. з Володимира-Волинського [Кучінко, 1993, с. 19, рис. 4; 1994, с. 119, рис. 24], хоч в останньому випадку збігається з реконструкцією П. О. Раппопорта і відрізняється від плану, на якому відсутні сходи́нки входу (рис. 2, 3, 4). Суттєво, що подібно наведеним прикладам Г. В. Борисевич за матеріалами Старої Рязані реконструює не житло, а, як уже вказувалось, погріб [Даркевич, 1995, с. 128, 250, рис. 89, 1, табл. 22] (рис. 2, 5). Разом з тим, використання слов'янами земляних покрівель на житлах допускалось і далі. Зокрема, Б. О. Тимошук так вважав і після оприлюднення критики наявних варіантів [Тимошук, 1982, с. 131, 132; 1990, с. 116; 1995, с. 84, 85, 127]. Думка про можливість побутування дерев'яно-земляного перекриття висловлювалась щодо Алчедарського поселення [Кашуба, 1997, с. 42] і давньоруських селищ загалом [Відейко, 2005, с. 140].

Деякі автори уникли спорудження земляного насипу над заглибленими будівлями. В. О. Городцов типовий будинок Старої Рязані уявляв зрубним, наземним, з підпільними ямами [Городцов, 1927, с. 6, рис. 4] (рис. 1, 6). Г. Б. Федоров зобразив конструкції з лози, жердин і глини над котлованами з обмазаними глиною і обпаленими стінками [Федоров, 1953а, с. 118, 119, рис. 50, Б; 1953б, с. 142, вкл. між сс. 144, 145] (рис. 3, 1, 2). Це бачення знайшло підтримку з боку Ю. С. Асеева [Історія, 1966, с. 141, рис. 102] та М. Ю. Брайчевського [Рядовий, 1972, с. 31, 32, рис. 2]. Аналогічно зображена і кісткорізна майстерня XII ст. з Пересопниці [Кучінко, 1995, с. 103, мал. 48] (рис. 3, 3). Інші приклади наземних або малозаглиблених споруд — житло VI ст. з поселення Рашків III [Баран, 1988, с. 43, 44, рис. 18, 19] (рис. 2, 6), будинки IX ст. [Археологія, 1986, с. 342, рис. 83, 1] (рис. 3, 4) та IX—X ст. з Монастирка [Максимов, 1988, с. 85, рис. 66; Славяне, 1990, с. 273, рис. 57; Петрашенко, 2001, с. 34] (рис. 3, 5), житло з Новгородка [Археологія,

1985, с. 189, табл. 52, 10] (рис. 3, 6). Стосовно одного із жител з Монастирка варто висловити кілька міркувань. При дослідженнях, як сказано в публікації, простежено два ряди колод вздовж стін. Це трактується як обшивання напівколодами котловану (крім півного кута) і наступне зведення також із колотих навпіл колод стін будинку всередині обшитого заглиблення [Максимов, 1988, с. 82, 85, рис. 66; Відейко, 2005, с. 122—124]. У літературі наводились приклади облицювання стін котловану, якщо останній використовували для проживання, виробничої діяльності, господарських потреб тощо. Відоме і наступне забутовування шаром чи материковою породою простору, що утворювався між власне житлом і стінками заглиблення, викопаного для його зведення. І це зрозуміло: доступ до різних частин споруджуваної будівлі у разі складання стін впритул до землі був би проблематичним і котлован робили більшим, ніж саму споруду. Особливо це суттєво для зведення зрубів «в обло». Забутовка, наприклад, простежена при розкопках передгороддя давнього Чернігова, поселення в Софіївській Борщагівці, подібне відзначене і стосовно колодязів у Автуничах та на Чернігівському посаді. Але при логічності обшивання стін заглибленого приміщення і забутовування котловану навколо будівлі після завершення зведення, у чому полягала логіка укріплення деревом стін заглиблення, якщо проміжок між будівлею і цими стінами однак був засипаний землею? Наступне питання пов'язане з улаштуванням власне стін реконструйованого житла. У описі вони названі складеними з напівколот і підпертими зсередини стовпчиками, на графічній реконструкції зображено брус. Яким чином кріпились ці матеріали? Якщо це зруб — проблематичне влаштування печі у відповідності до опису решток об'єкта. Наявність же стовпів у кутах не відзначена, вони зафіксовані лише посередині довгих боків. Зрештою, незрозумілим залишається і характер кутів, у яких на рисунку деталі стін просто переходять з одного фасаду у інший, а також спосіб облаштування настилу, який простежений у вигляді завалу обвуглених дошок, але не залишив жодної стовпової ями в долівці.

Відомі також споруди давньоруського часу, відтворені так, що заглибленою була лише центральна частина житла. Це наведені П. П. Толочком і В. О. Харламовим будівлі з Києва: XI ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Археологія, 1986, с. 342, рис. 83, 2; Давня, 1995, с. 112] (рис. 4, 1) та XII ст. з Десятинного провулку, 5 [Милицький, 1989, с. 56; Археологія, 1985, с. 186, табл. 49; Давня, 1995, с. 145] (рис. 4, 2). Так графічно реконструйовані Т. М. Нікольською та Г. В. Борисевичем напівземлянка теслі з городища Слободка [Нікольская, 1987, с. 69, рис. 33] (рис. 4, 3), а також будівлі зі Старої Рязані (рис. 4, 4). Стосовно останньої пам'ятки вказувалось, що тут відкрито

лише наземні житла, окремі мали заглиблені підкліти та підпілля, зафіксовані і «полички» в інтер'єрі між обшивкою стін та окладним вінцем [Даркевич, 1995, с. 179, табл. 42, 7].

Актуальність аналізу досліджуваних соціально-економічних утворень із зображенням їх гаданого зовнішнього вигляду спричинила публікації різних підходів до вирішення означеного питання. Передусім варто згадати відтворення зрубного наземного будинку X—XI ст., запропоноване П. О. Раппопортом [Раппопорт, 1975, с. 160, рис. 60; Археология, 1985, с. 189, табл. 52, 10] (рис. 5, 6). Численні реконструкції, чи, скоріше, схеми гаданого зовнішнього вигляду жител сіверян та в'ятичів запропоновані О. В. Григорьевим. За спостереженнями дослідника, характер зафіксованих у розкопках нижніх конструкцій споруд дозволяє поділити їх на три основні категорії: будинки із заглибленою житловою (опалюваною) частиною, з нежилим котлованом і без будь-якого заглиблення. В свою чергу, заглиблені житла демонструють дві схеми обшивання котловану: із притиснутих стовпами до материкових стінок дошок і безстовпову. Остання взагалі не передбачала облицювання чи була зрубною. Серед заглиблених виділяються ті, що мали котлован по всій площі споруди або в її половині чи меншій частині [Григорьев, 2005, с. 33, 36—41]. Рисунок супроводжується польовими матеріалами, масштабовані. Дах на запропонованих означеним автором зображеннях жител показаний у межах стін, схематично, ймовірно, за браком даних щодо його влаштування. Незрозумілим залишається характер оформлення кутів у зрубках, хоч стосовно деяких прототипів відзначене зведення «в лапу». Натомість чітко простежується конструктивне вирішення стін, наявність чи відсутність заглибленої частини і відношення її площі до загальної площі будівлі, матеріал, використаний для виготовлення опалювального пристрою та місце розташування останнього в інтер'єрі. Вікна показані традиційно у межах половин двох суміжних колод. На деяких із зображень відзначене місце розташування входу. Показові зрубний будинок із заглибленою основою із Горбова [Григорьев, 2000, с. 89, рис. 32] (рис. 5, 1) та зруб над необшитим котлованом з піччю із поселення Торхово [Григорьев, 2005, с. 39, рис. 9] (рис. 5, 2). У останньому варіанті, щоправда, дещо бентежить розташування важкого зрубу надто близько до стінок заглиблення, хоч подібне бачення і знайшло підтримку серед археологів [Енукова, 2007, с. 57, 77, 174, рис. 66]. Зруби інших будинків із поселення Торхово, а також із поселень Уткіно і Тазово теж наземні і відрізняються від запропонованої торховської реконструкції місцем розташування печі, її орієнтацією та використаним для зведення опалювального пристрою матеріалом, наявністю чи відсутністю припичних ям, стовпом під кутом будинку

[Григорьев, 2000, с. 102, рис. 38; 2005, с. 44, 45, 48, 50, рис. 12—15]. Одна із горбовських будівель зображена як двоярусна, з дерев'яною обшивкою заглибленої частини, з потужними стовпами, на яких тримається міжповерхове перекриття і зі зрубом на краю заглиблення [Григорьев, 2000, с. 88—91, рис. 33] (рис. 5, 3). Подібне відтворення виглядить дещо штучним, адже підлога другого поверху традиційно конструктивно пов'язується зі стінами без подібних помостів на стовпах, що височіють з підкліти, тому більш переконливими здаються наведені вище підходи дослідників до відтворення жител із заглибленим центром. Натомість менше питань викликає споруда із городища Супрути, реконструйована повністю у зрубній техніці з опалюваним ярусом на горішньому поверсі і двома камерами знизу. Одна із останніх була додатково заглиблена в землю [Григорьев, 2005, с. 53, рис. 16] (рис. 5, 4). Конструктивно схожа двоярусна будівля з пам'ятки знизу мала лише одне заглиблене у землю приміщення, до того ж — без обшивки стін [Григорьев, 2005, с. 42, рис. 11], що знову викликає питання про тиск на незакріплений ґрунт. Будівля з поселення Уткіно репрезентує тип заглиблених споруд з облицюваним дошками котлованом і зрубом на поверхні [Григорьев, 2005, с. 40, рис. 10] (рис. 5, 5).

Опубліковані також спроби відтворення гаданого зовнішнього вигляду будівель Канівського поселення. Заглиблене житло показане з голими стінами, перекрите земляним насипом на підпертій стовпами дерев'яній основі, дещо нагадує описані вже реконструкції І. І. Ляпушкіна, але позбавлене обшивки котловану. Робота, що вийшла у 1965 р., цілком відображає звичні тоді уявлення про особливості слов'янського домобудівництва. Стіни напівземлянки представлені складеними з колод і обмазаними глиною [Мезенцева, 1965, с. 49, 50, рис. 24, 25] (рис. 6, 1—4). Оприлюднено варіанти ймовірного вигляду каркасно-стовпових споруд VIII—X ст. із частково заглибленою основою з Верхнього Попруття та наземної з підвалом з городища Ревне I [Михайлина, 1997, с. 40, рис. 17; 2007, с. 89, рис. 42] (рис. 6, 5, 6). Висловлено думку про уявний вигляд каркасно-стовпової будівлі IX—X ст. з древлянського селища поблизу Гульська [Звіздецький, 1997, с. 38, рис. 5] (рис. 7, 2) та зрубного житла-майстерні гончаря з селища X — першої половини XIII ст. біля с. Автуничі [Коваленко, 1997, с. 141, рис. 3] (рис. 7, 1). У останньому випадку споруда на реконструкції В. П. Коваленка та І. М. Ігнатенка показана із заглибленим холодним нижнім ярусом для сировини і опалюваним верхнім, де розташовувалось робоче місце майстра. Піч з урахуванням вивчення сучасного кустарного гончарства зображена з комином на дерев'яному каркасі. У відношенні відведення диму варто відзначити, що стосовно

періоду Київської Русі широке розповсюдження димарів не простежене. Фахівці підкреслювали опалення будинків по-чорному, гіпотетично ототожнюючи з димоходами лише кілька випадків наявності фрагментів глиняних труб. Достовірними свідченнями побутування пристроїв для відведення диму вважається фіксація тригранних жолобів у розвалах двох крупних печей з багатих жителів на Ленківцевокому поселенні, смуг цегли, із якої вони могли бути складені у Вщижі, пристрою із сирцевої цегли в Києві [Археология, 1985, с. 143; Толочко, 1968, с. 186—193; 1983, с. 116]. Подібні ототожнення робились і щодо інших об'єктів Києва, Пліснеська та ін. [Ратич, 1954, с. 10; 1972, с. 14; Харламов, 1976, с. 35; Гупало, 1981, с. 144; Якубовський, 1986, с. 147]. У той же час, П. П. Толочко наголошував, що однозначного рішення питання про наявність чи відсутність димоходів не може бути прийнято, оскільки існували будинки як з ними, так і з опаленням по-чорному [Толочко, 1983, с. 116]. Тим більше, що курні хати зафіксовані етнографами стосовно XIX і навіть початку XX ст. [Сілецький, 1996, с. 305]. Відтак, наявність означеного елемента у зображенні автуницького житла за відсутності відповідних знахідок потребує додаткової аргументації.

Привертають увагу відтворені будівлі з Григорівської групи пам'яток. Аналізуючи архітектурні особливості давніх поселень, В. О. Петрашенко підкреслювала, що порівняно з додержавним періодом житла на давньоруських пунктах стають більш різноманітними за конструкцією і внутрішнім інтер'єром [Відейко, 2005, с. 140]. Завдяки цьому реконструйовані григорівські споруди теж характеризуються несхожими будівельними рішеннями та особливостями внутрішнього облаштування. Так, при розкопках в ур. Чернече досліджено котлован з глинобитною піччю, а в одному із кутів розчищено розвал ще одного опалювального пристрою. Будівля зображена двоюрисною каркасно-стовповою на житловому підкліті [Петрашенко, 2001, с. 60; 2005, с. 35, рис. 20; Відейко, 2005, с. 146, 147, рис. 329] (рис. 8, 1, 3). Але у той час, як підставами для реконструкції нижнього ярусу слугують стовпові ями у долівці, зображення горішнього більш гіпотетичне. Воно показане напівмансардним з додатковим перекриттям під самим дахом. Покрівля — із притиснутого жердинами матеріалу, тобто очеретяна або солом'яна. Схоже, другий поверх цієї споруди був іншим. По-перше, здається проблематичним влаштування печі під легкозаймистою покрівлею. По-друге, навіть при використанні сучасних утеплювачів облаштування мансарди для комфортного проживання — справа нелегка. Зрештою, такий прийом навряд чи міг практикуватись у минулому, оскільки жодного разу не відзначений етнографічними матеріалами, хоч

останні згадують ночівлю у нежитлових приміщеннях, а влітку — в повітці чи взагалі на возі у дворі. Не безсумнівна і трактовка стовпової ями біля печі як основи стелажа з полицями. Влаштування останнього перед пічними челюстями викликало б незручності, хоч це цілком можливо у напрямку тильної стіни. Ще одна двоюрисна будівля у каркасно-стовповому виконанні репрезентує житло на холодному підкліті, розміри поверхів у ній, як і конструкція стін збігаються [Відейко, 2005, с. 149, 151, рис. 333; Петрашенко, 2005, с. 37] (рис. 8, 2, 4). На відміну від описаних, наступне житло реконструйоване з опалюваним нижнім ярусом і холодним верхнім. Згідно публікації, заглиблена у землю камера споруджена у дні овальної ями. Горішній ярус більший за площею від нижнього, виконаний у зрубній техніці, зведений з поверхні. Міжповерхове перекриття спирається на стовпи, які фіксують обшивку стін заглиблення (про подібне вже йшлося при розгляді споруди з Горбова). Причини викопування великої овальної ями навколо значно меншої з обшивкою стін не пояснюються [Відейко, 2005, с. 149, 150, рис. 331, 332; Петрашенко, 2005, с. 35—37, рис. 21] (рис. 9, 1, 2). Схоже бачення конструктивних особливостей з обшитим заглибленням і зрубом за його межами пропонувалось свого часу стосовно Донецького городища, хоч у означеному випадку споруда показана одноповерховою. Аргументом на користь відступу стін будинку від центрального заглиблення у даному випадку слугували простежені під час розкопок приямки для вікон [Дьяченко, 1998, с. 41, рис. 5] (рис. 9, 3). Черговий випадок поєднання різних конструктивних вирішень, а саме обшивання дошками заглиблення в землі зі складанням зрубу на поверхні пропонувалось стосовно житла із ур. Підтополеве. У результаті воно відтворене як двокамерне з трьохсхилою покрівлею, про що йтиметься нижче. У плані житло також має поєднання двох конструкцій: сіни показані у каркасно-стовповій техніці, причому, за розмірами вони значно перевершують заглиблення входу і наближаються до розмірів основної камери [Козюба, 1998, с. 28—46, рис. 6, 7] (рис. 10, 3, 4). Подібне трактування було підтримане керівником робіт [Відейко, 2005, с. 142—144, рис. 325—327; Петрашенко, 2005, с. 32, 33, рис. 18] та деякими іншими дослідниками, хоч з акцентуванням на зайвому ускладненні і пропозиціями вбачати у об'єкті традиційний рублений п'ятистінок [Енукова, 2007, с. 63, 64, 66]. У складі Григорівської групи пам'яток побутували й інші споруди, зокрема з глиняними стінами на дерев'яному каркасі. Так представлене житло зі стовповими ямами в кутах і посередині довгих стін та з обгорілою обмазкою в заповненні. Велика піч у його кутку, добре випалений майданчик поруч на долівці та нетрадиційне конструктивне рішення спричинили інтерпретацію об'єкта як

такого, що поєднував функції житла і майстерні [Відейко, 2005, с. 148, рис. 330; Петрашенко, 2005, с. 38, 39, рис. 23] (рис. 10, 1, 2).

Житловим спорудам Посем'я роменської доби і, за спостереженнями дослідниці, відчутно схожим на них давньоруським присвячено спеціальну працю О. М. Єнукової, де серед інших питань розглядаються і проблеми реконструкції їх зовнішнього вигляду та інтер'єру. Крім аналізу відомих у літературі розробок публікація презентує приклади авторського бачення тих чи інших об'єктів. Наведено зрубні, у тому числі і двоповерхову будівлі зі Щуклинського, Великого Горнальського і Липинського городищ [Єнукова, 2007, с. 56, 171—173, рис. 63—65] (рис. 11, 1—3). Характеризуються також «будинки з житловими котлованами» з липинського селища, які ідентифікуються як рублені п'ятистінки з відкритими чи закритими сіньми [Єнукова, 2007, с. 66, 182, 183, рис. 74, 75] (рис. 12, 1—3). За наявними підпільними ямами, розвалами печей, концентрацією знахідок виділяються і відтворюються наземні житла. Відзначається можливість побутування каркасно-стовпової обшивки котлованів зрубних будівель. Пропонуються гіпотетичні бачення двоповерхових споруд, у тому числі — на холодних підклітах з Липинського селища, Рильська [Єнукова, 2007, с. 89, 91, 215, 217, рис. 108, 110] (рис. 11, 4, 5).

Окремі уваги заслуговують реконструкції жител і супутніх їм надвірних споруд, виконані за прототипами, вивченими під час розкопок у Києві. Частина їх згадувалась при розгляді різних підходів до відтворення, варто також додати, що вдалося зафіксувати деталі, які характеризують особливості конструктивних вирішень, переконливо свідчать про наявність двоюрусних будинків. П. П. Толочком та іншими дослідниками були реконструйовані каркасно-стовповий будинок на холодному підкліті і зрубні будівлі в складі садиб з аргументацією їх особливостей [Новое, 1981, с. 134—139, рис. 51—54, 56, 57; Толочко, 1983, с. 120, 121, 123, рис. 59, 61; Харламов, 1976, с. 47—55] (рис. 13).

Охарактеризовані теоретичні напрацювання з відтворення житла слов'яно-руського періоду та їх графічне виконання викликають зацікавленість не тільки як академічні розробки і не стільки як такі. Реалізація подібних реконструкцій у природі може відіграти суттєву роль у збереженні та популяризації культурного надбання, розвитку туризму. З урахуванням уваги до археологічної спадщини, особливо — останнім часом, створення археологічних парків, скансенів, археодромів та експериментальних поселень називалось серед найактуальніших у числі нових підходів до тематико-експозиційних комплексів, а скансенологія — наука про музеї під відкритим небом була запропонована до виділення у окремий розділ музеєзнавства [Відейко,

2002, с. 89—94; Кепін, 2002, с. 78—89; 2007, с. 132; Титова, 2002, с. 49, 50; 2003, с. 145—155]. Демонстрація пам'яток матеріальної культури в умовах, максимально наближених до природних — одна з найцікавіших музейних форм. На думку фахівців, це дозволяє реалізувати більш образний і всебічний показ матеріалів близько до реальних умов існування [Маковецкий, 1963, с. 7, 8], відтак пізнавальне значення і емоційний вплив таких експозицій дуже значні і ця форма музейництва схвалена як найкраща, найдосконаліша, сама життєва і сама бажана [Соколов, 1931, с. 133; Маковецкий, 1963, с. 8]. Фахівці також виділяли археологічні мікрорайони, що утворюють унікальні археологічні території та наголошували на необхідності пошуку і впровадження системи підходів для збереження і відродження історико-культурного надбання у вигляді функціонування пам'яток у сучасному соціокультурному середовищі, поєднання функцій показу об'єктів з археологічними і науково-технічними дослідженнями як форми інтелектуального заохочування відвідувачів [Пряхин, 1995; Дорофеев, 2002, с. 53—62; Гайко, 2007, с. 156, 159]. Таке поєднання суто наукових досліджень з демонстрацією відтворених пам'яток і охороною культурної спадщини можливе на польових базах експериментальної археології. Вони, хоч і при досить скромних фінансових можливостях, діють у Житомирській та Північній експедиціях Інституту археології НАН України [Готун, 2011, с. 38—82].

У останньому випадку в Ходосівці на південь від Києва, де перебуває головний загін експедиції, здійснені спроби відтворення певних аспектів виробництва, аналогічних середньовічним: гончарства (спорудження круга, будівництво різних горен, виготовлення посуду з варіюванням формувальних мас і його випал), чорнометалургійного виробництва (виготовлення міхів, зведення горна та агломераційної печі, підготовка сировини і палива, відновлення заліза), лісохімічних промислів (добування смоли і дьогтю в корчагах і ямах, випал вугілля) та ін. [Готун, 2010, с. 100, 105—107]. Суттєво, що експериментальні пошуки науковців відбуваються серед мальовничих природних утворень і в оточенні виняткових археологічних пам'яток. Територіальна наближеність до столичного мегаполісу зумовила поживлене відвідування місця базування експедиції, а зростаючий в суспільстві інтерес до вітчизняної історії диктує затребуваність робіт, розрахованих саме на широкий загал. Це добре проявилось після встановлення по периметру одного із досліджуваних поселень охоронних знаків. Останні стали сприйматись як рекламні щити і кількість відвідувачів експедиції (необхідно підкреслити: з благородним бажанням пізнання вітчизняної історії!) стала дещо надмірною. Інший аргумент — численні звернення щодо

продовження терміну роботи організованої експедицією в Ходосівці тимчасової виставки матеріалів розкопок. Остання готувалась скоріше як заявка на можливість розвитку тут місцевого музейництва і її популярність серед навколишніх жителів також перевершила сподівання. Сама ж ідея експериментально-експозиційних осередків типу Ходосівки отримала підтримку не лише у колах науковців, а й з боку засобів масової інформації, передусім під час реалізації давньоруського етапу прес-туру «Історія України. Нові факти» для вітчизняних ЗМІ. Тоді крім констатаційно-схвальних відгуків відомих мас-медіа журналістами піднімалось і питання актуальності переходу на рівень серйозного закладу для широкого загалу.

Але і при наявності на експедиційному майданчику натурних реконструкцій реплік давніх споруд і пристосувань, розмови про організацію знайної пізнавальної екскурсійно-просвітницької роботи були б передчасними. Вказані моделі створені для наукових пошуків і компоненти для масового обслуговування відвідувачів не передбачені. Не всюди можна організувати зручний огляд, відсутні інформаційні стенди. Неодмінно виникнуть проблеми із розміщенням на відпочинок, адже база експедиції, де люди живуть і виконують дослідницькі функції — не краща пропозиція для обох сторін. Те ж стосується організації харчування, побутового сервісу, облаштування місць для паркування тощо. У той же час, на цій базі можна було б апробувати наукову складову і враховувати набутий досвід при реалізації проєкту повноцінного археопарку.

Означена апробація передбачає створення експозиції «Слов'яно-руське село», де діючим експонатом був би розкоп на певній ділянці пам'ятки, а доповнювали б його відтворені житло, гончарне та металургійне горна з допоміжними конструкціями, дігтярня та смолокурня, повітка, загін для худоби, зруб колодязя, борти, човни тощо [Готун, 2011, с. 82]. Основний компонент — реконструкція слов'яно-руського будинку перебуває в стані втілення (рис. 14). Власне моделюванню передували обробка наявних літературних і архівних джерел, вивчення матеріалів з народознавства, систематизація напрацювань у означеній галузі, узагальнення опублікованих теоретичних і графічних реконструкцій, підготовка експериментальної бази, пошук сировини та ідентичних середньовічним інструментів. Було додатково проаналізовано експозицію Музею народної архітектури і побуту НАН України стосовно традиційної будівельної справи регіону.

За основу відтворюваного модуля стін взяті вивчені на селищах X—XII ст. будівлі зі збереженими певними конструктивними деталями у вигляді обгорілих решток. Разом з тим, вцілілі частини споруд не дають відповіді на низку питань. Це стосується дверей, вікон,

даху тощо. Тому при зведенні моделі використовувались документовані аналогії з інших синхронних пам'яток. Природні особливості майданчика реконструкцій Північної експедиції детермінували будівництво наземної, а не заглибленої споруди. Означене збігалось і з планами подальшого використання зведеного житла для тимчасових виставок матеріалів розкопок, які практикуються експедицією уже не перший сезон. Відтак, на основі наявних публікацій відібрано поліський зруб на «стоянах», широко відомий за даними народознавчих студій, археологічних розкопок і загалом такий, що може репрезентувати уніфікований середньостатистичний слов'янський будинок регіону кінця I — рубежу I—II і перших століть II тис.

Вивчення побутової культури населення XVIII — початку XX ст. показує, що при зведенні дерев'яного будинку заготівля лісоматеріалів відбувалась взимку. Обумовлено це кількома обставинами: незайнятість на роботах з вирощування і збирання врожаю; зручніші можливості транспортування; наявність часу для висихання деревини до будівництва та ін. Самі будівельні роботи, як правило, приходились на другу половину літа. Оскільки ці чинники залишались актуальними протягом усього середньовіччя, адже традиційний спосіб ведення натурального господарства не мінявся, логічно припустити дотримання подібної схеми і за доби Київської Русі, тим більше, що джерела частково відобразили вказані моменти. Згідно цієї схеми будинок споруджувався із завчасно заготовленої деревини в один етап, але відомі й винятки з означеного правила: у випадку пожеж, іншого стихійного лиха, коли в холодну пору року доводилось будувати дім з непередготовленого матеріалу. Тоді при настанні сприятливої погоди він розбирався, підтісувався і знову складався — уже для використання протягом тривалого часу. За відсутності можливості вести заготівлю будматеріалів самостійно, означений етап експерименту було опущено і колоди куплено у відповідній лісогосподарській організації. А оскільки лісоматеріали для будівництва репліки придбані сирими, в експерименті моделювалось зведення будинку не заплановане завчасно, а «авральне», з подальшим перебиранням після висихання.

Відомо, що самим розповсюдженням на Русі видом ділової деревини в будівництві були сосна і ялина, листяні породи йшли на виготовлення побутових речей. Деревина берези, липи, клена, осики нестійка проти грибкових пошкоджень і на відкритому повітрі швидко руйнується. Ця негативна властивість була добре відома будівельникам і житла вони споруджували із більш довговічної деревини хвойних. Хвойні, причому переважно сосна, на противагу сукуватій ялині, використовувались і для столярних виробів. Стійка і щільна

деревина дуба була дефіцитною і вживалась лише для виробів підвищеної міцності [Археологія, 1985, с. 138, 254]. Відсутність серед будівельного матеріалу бука, граба, клена, ясеня та деяких інших листяних дерев відзначена і для Прикарпаття [Филипчук, 1995, с. 231]. Використання практично завжди тільки круглих окорованих соснових колод (за винятком єдиного прикладу, коли в зрубі по всьому периметру один вінець був виконаний із окантованого восьмигранником дуба, а також оборонних споруд Верхнього міста, які були виключно дубовими) зафіксовано і стосовно Київського Подолу — пункту, з досить обширним статистичним матеріалом і з означеної проблеми і пам'ятки, хронологічно і територіально максимально наближеної до місця зведення моделі [Сагайдак, 2010, с. 537, 539]. Сосновими були збережені частини спаленого будинку в ур. Підтополеве біля Григорівки [Козюба, 1998, с. 30], ймовірно сосновими — деталі конструкції житла на селищі Кошківка 8 [Матеріали, 2012, с. 55]. Залишки використання сосни у конструкції стін простежені в ході вивчення Північною експедицією загиблих у пожежі жител поселення Софіївська Борщагівка. Винятком може слугувати трикамерна будівля №6 з Ліскового 2, де, за спостереженнями дослідників, стінки підкліту складені з неокорованих березових колод, зовнішні стінки холодної кліти — із вертикально встановлених дубових обаполів, з обаполів, порода деревини яких дослідниками не вказана, зведені і стіни сіней. На думку цих же авторів, березові колоди підкліту для запобігання гниттю попередньо були обпалені [Шекун, 1999, с. 33, 34]. Цікаво, що в останньому випадку відзначено прийом, не практикований народним будівництвом. Зрештою, наведених прикладів цілком достатньо для використання при зведенні репліки житла саме соснової деревини.

Запроектований зруб зводився за допомогою інструментів, відомих за часів Київської Русі. Наявність у середньовічного населення сокир сумнівів не викликає. За спостереженням фахівців, крупніші з цих інструментів слугували лісорубам і теслям, дрібніші — столярам і бондарям. Відзначимо, що вказані знахідки походили і з розкопу на селищі Ходосівка—Рославське, розташованого на відстані візуального контакту від місця будівництва моделі. Сокирою в ході зведення житла вибирались чашки в кутах, віконні отвори тощо. На згаданому поселенні виявлене пероподібне свердло. Схожий народний інструмент XIX ст. — бурав — застосований для просвердлювання отворів у колодах споруджуваного будинку. Обробка поверхні лісоматеріалів здійснювалась втульчастим теслом також поза минулого століття. Наявні серед знахідок з Ходосівського археологічного комплексу знаряддя відрізняються від використаного інструмента, але такі,

що могли бути його прототипами зафіксовані у двох пов'язаних із деревообробкою спорудах, вивчених експедицією під час досліджень посаду давнього Чернігова. Єдиний інструмент, не відзначений у матеріалах Північної експедиції — пила. Проте її застосування, причому у двох варіантах: ножівки для поперечного розпилювання і лучкової для повздовжнього відому не лише для Давньої Русі загалом [Археологія, 1985, с. 256, 283, табл. 99, 1—5], а й для селищ Середнього Подніпров'я, а саме — для Ліскового, зокрема [Петраускас, 2006, с. 73, 75, рис. 14]. Будинок зводився в техніці рубки «в обло» з кутовою вирубкою у верхній колоді. Джерелами для часів Давньої Русі зафіксовано переважно її нижнє розташування, зокрема, так збудована основна маса зрубів Київського Подолу [Сагайдак, 2010, с. 537], але у даному випадку свідомо відступлено у бік етнографічно зафіксованого прийому для запобігання потрапляння до чашки дощової і талої води, що дозволяло уникнути гниття в ослаблених вирубкою кутах, відтак — забезпечувало довговічність будівлі. Вінці протесувались «на рівно», без жолоба. Ретельно оброблені площини, які лише іноді мали жолоб для утеплювача, відзначені стосовно численних жител давньоруської доби, простежених на Київському Подолі [Сагайдак, 2010, с. 538].

Після висихання зрубу будинок розібрано, після чого розпочато його остаточне складання з прокладанням мохом щілин між колодами. Останнє зафіксоване археологічно, причому як загалом на Русі [Археологія, 1985, с. 139, 140], так і на її Півдні, зокрема в Києві [Сагайдак, 2010, с. 538], Лісковому [Шекун, 1999, с. 33]. На Поліссі воно практикується до сьогодні [Радович, 1999а, с. 88—90, 95—97; 1999б, с. 113, 114], слугуючи як для термоізоляції при будівництві загалом, так і для виправлення певних огріхів роботи аж до побутування прислів'я «якби не клин і мох, то плотник би здох», почутого від майстрів з Олевська. Р. Радович, зафіксувавши подібний вислів і на Овруччині, відносить його саме до стиків між колодами, трактуючи клин як інструмент для конопачення мохом [Радович, 1999б, с. 113]. Щодо згаданих будівельників з Олевська — вони у даному випадку мали на увазі клиноподібні підкладки для вирівнювання наявних перекосів як у горизонтальній, так і у вертикальній площині, вживши його стосовно щілин між дверною рамою і стінами. Цікаво, що у давньоруських житлах Києва проміжки між колодами крім моху іноді прокладались шматками берести [Сагайдак, 2010, с. 538]. При повторному складанні робились отвори для вікон та дверей. Вікна вибирались у половинах двох суміжних колод, такий прийом зафіксований серед старих будівель навіть у минулому столітті [Бломквист, 1956, с. 119, 121, рис. 16] (рис. 15). Перетнуті дверним отвором деталі шипувались дубовими кілками-тиблями «наскрізного» типу

(тобто такими, що одну колоду проходили повністю, іншу — наполовину, на відміну від «набивних», які заходили в обидві на $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$).

У літературі підкреслювалось, що найскладніше питання, яке постає при археологічному вивченні жител — з'ясування влаштування їх верхніх частин. Зафіксовані при розкопках рештки дозволяють запропонувати у кращому випадку тільки надто гіпотетичні реконструкції і ті лише у вигляді загальної схеми. Складність, а багато в чому і спірність бачення верхніх частин робить поки що неможливим їх досить переконливе і детальне графічне відтворення [Археологія, 1985, с. 143]. Крім конструкції даху, що серед матеріалів розкопок представлена деякими деталями, поки не до кінця з'ясований сам покрівельний матеріал слов'яно-руських жител та способи його укладання. Наряду з уже згаданою думкою щодо земляного перекриття, за результатами розкопок відоме використання гонту, соломи, очерету. Зокрема, будинки із землею на даху показані в А. Ф. Дубиніна, І. І. Ляпушкіна, Г. Г. Мезенцевої, П. О. Раппопорта, О. М. Приходнюка, М. М. Кучінка (рис. 1, 1—5; 2, 1, 3; 6, 1, 2). Покрівля із дерева пропонувалась П. О. Раппопортом, Б. О. Колчиним та Г. В. Борисевичем, П. П. Толочком та В. О. Харламовим, В. П. Коваленком та І. М. Ігнатенком, В. О. Петрашенко, О. М. Єнуковою (рис. 3, 6; 4, 1, 2; 7, 1; 8, 2, 4; 12, 1—3; 13, 1, 2). Солома чи очерет зображені на реконструкціях Г. Ф. Федорова, М. М. Кучінка та Г. В. Охріменка, П. П. Толочка та В. О. Харламова, Г. В. Борисевича, П. О. Раппопорта, В. О. Петрашенко, В. К. Козюби, схоже — на одному із будинків у О. М. Єнукової та на згаданому вже житлі з Гульська; конструктивні особливості верхньої частини споруди зі Слободки теж дозволяють припускати настеляння м'якого покрівельного матеріалу (рис. 3, 1—4; 4, 3, 4; 5, 6; 7, 2; 8, 1, 3; 9, 1, 2; 10, 1—4; 11, 1). У реконструкціях В. О. Городцова, В. Д. Барана, О. М. Приходнюка, В. О. Петрашенко, О. В. Григор'єва, Г. Г. Мезенцевої, А. Г. Дьяченка, Л. П. Михайлини, О. М. Єнукової дана обставина, ймовірно — за браком даних залишилась невідображеною (1, 6; 2, 2; 3, 5; 5, 1—5; 6, 3—6; 9, 3; 11, 2—5). Принагідно варто зазначити, що частиною фахівців саме очерет вважається якщо не єдиним, то основним матеріалом для спорудження покрівлі слов'яно-руського житла, причому це стосується Прикарпаття, тобто регіону з традиційним розповсюдженням гонтових дахів [Филипчук, 1995, с. 231]. Висловлювалась також думка, що саме очерет разом з деревом застосовувався у містах у той час, коли солому використовували для сільського житла [Рядовий, 1972, с. 52]. До того ж, зараз саме очерет виявився найбільш доступним. Тому в рамках підготовки до відтворення житла була проведена заготівля останнього та використання в якості покрівельного

матеріалу для повітки над гончарним кругом та як вологозахисного пристрою для репліки гончарного горна. Покрівля виявилась стійкою до літніх злив, осінніх дощів, танення снігу після зими, відтак очерет можна застосовувати і при реконструкції будинку.

Умовне вирішення питання з покрівельним матеріалом не розв'язує автоматично проблеми влаштування даху. Фахівцями пропонувались підходи до обчислення його висоти та кута нахилу [Филипчук, 1995, с. 228—230]. Але в першу чергу постає питання скільки схилів — два чи чотири — мала покрівля. Археологічні матеріали репрезентують лише окремі деталі завершення будинків навіть на пам'ятках із добре збереженими частинами споруд, що й не дивно. Втім, наявні дані та археологічно-етнографічні паралелі дозволяють робити певні припущення й аргументувати їх. Згідно усталеної думки, покрівлі були частіше двосхилими, причому кінчик орієнтували переважно поперек топки печі і, відповідно, поперек входу, хоч відзначені випадки, коли його спрямовували вздовж осі печі, від входу до тильної стіни. Втім, дуже ймовірно, що робили і чотирьохсхилі дахи, охарактеризовані Ібн-Русте як дерев'яні, гострокінцеві, подібні до церковних [Археологія, 1985, с. 138]. Саме двосхилим зображене зрубне житло у складі Подільської садиби на реконструкції П. П. Толочка, що стала хрестоматійною [Толочко, 1980, с. 82, 83] (рис. 13, 2), хоч у будинку стовпової конструкції вчений допускає наявність чотирьохсхилої покрівлі [Толочко, 1980, с. 70, 71] (рис. 13, 1). На інших графічних відтвореннях гаданого зовнішнього вигляду будинків дахи, як видно з наведених ілюстрацій, зображені як двосхилими, так і чотирьохсхилими. Компроміс у вигляді трьох схилів був придуманий В. К. Козюбою з огляду на влаштування входу у відтвореній споруді через сіни завширшки з сам будинок, а також для більшого обігріву житла за рахунок зменшення його внутрішнього об'єму і кращого протистояння сильному вітру [Козюба, 1998, с. 36—38, рис. 6, 7] (рис. 10, 3, 4). Дану ідею важко підтримати через відсутність даних щодо широкого розповсюдження подібних вирішень у традиційному народному будівництві. У той же час, публікація плану решток григорівського житла-прототипу дозволяє вбачати у ньому однокамерний дім з сіньями чи ганочком. Останній компонент міг примикати до будинку як з чотирьохсхилим дахом, так і з двосхилим.

Від кількості схилів даху, в свою чергу, залежить ще один принциповий аспект: якщо відтворена чотирьохсхилою покрівля вірно чи хибно але просто фіксує певні реалії, варіант із двосхилою породжує суттєве питання щодо влаштування фронтонів. Частина дослідників, можливо, за браком даних уникла цієї деталі реконструкції: на спорудах зі Старої Рязані та Монастирка (рис. 1, 6; 3, 4) автори показують означене місце порожнім. Наявні випадки, коли

фронтами слугує продовження стін каркасної (рис. 1, 2, 4; 2, 3; 3, 1—3; 6, 1—6; 7, 2) чи зрубною конструкції (рис. 1, 3, 4; 2, 2, 6; 5, 6; 8, 1, 3; 9, 1). Залишається незрозумілим, на чому трималось означене продовження стін і як воно поєднувалось із дахом. При зображенні у фронтоні колод навіть у випадку їх шикування тиблями і пов'язування системою пазів і виступів конструкція була б надто хиткою. Також пропонувалось вертикальне зашивання дошками трикутника між модулем житла і крайньою кроквою. Подібним чином вирішується дана проблема в сучасному будівництві, так зображено гаданий зовнішній вигляд житла з Монастирка (рис. 3, 5). Схожий варіант припускався в одному із Григорівських будинків: використані також дошки, але укладені горизонтально (рис. 10, 4). У цих випадках необхідно враховувати доступність означеного матеріалу зараз і трудомісткість його отримання розпилюванням лучковою пилкою чи розколюванням колод і витісуванням раніше. Адже саме тесані дошки простежені у Києві, Новгороді та ін. [Сагайдак, 2010, с. 540; Археологія, 1985, с. 148], тесаними була і частина деталей колодязів з Автуничів та Чернігова. Зрозуміло, дошки широко застосовувались, вони фіксувались при розкопках і на підставі конкретних знахідок зображені на одній із самих детальних реконструкцій [Археологія, 1986, с. 342, рис. 83, 2] (рис. 4, 1). Але при відтворенні вигляду давніх споруд можна передбачити і конструкцію, яка не вимагала їх застосування, що вже пропонувалось [Милецкий, 1989, с. 56] (рис. 4, 2).

Фахівцями підкреслювалось, що заглиблена в землю частина споруд — єдине, що дійшло до нас у більш-менш автентичному вигляді, решту доводиться реконструювати на підставі побіжних даних чи без будь-яких даних взагалі, що призводить до цілком довільних бачень [Рядовий, 1972, с. 30; Спегальский, 1972, с. 11]. При гіпотетичному відтворенні виконання фронтонів слов'яно-руських жител відсутність відповідних археологічних знахідок чи їх низька інформативність зумовлює залучення етнографічних аналогій, як правило — з-поміж самих розповсюджених. У той же час загальновідомо, що природні та соціально-економічні умови Полісся спричинили в регіоні архаїчність багатьох рис матеріальної культури. Передусім це стосується особливостей побуту та народної архітектури [Волков, 1916, с. 475; Данилюк, 1991, с. 21; Приходько, 1970, с. 54; Таранушенко, 1969, с. 8, 22, 23]. Тому здається логічним пошук простих будівельних вирішень саме серед реліктів поліського будівництва. Поруч дахів на кроквах та на стовпцях, як один із найдавніших варіантів облаштування завершення будинку там зафіксовано дахи на сволоках, врубаних у трикутні фронтони. Як відзначав Р. Радович, який присвятив даному питанню спеціальну розвідку, така конструкція І. Фундуклеєм у

середині XIX ст. описана в Радомишльському повіті (з констатацією її поширення далі на північ, у зону курних хат), С. Бломквист, А. Данилюком, Т. Косміною простежена у північних та північно-західних областях Росії, в Білорусі та на сході Українського Полісся, зокрема в окремих районах Рівненщини, Київщини, Чернігівщини та Сумщини, С. Таранушенком виділена у окремий тип, а наприкінці XX ст. стала предметом спеціальних народознавчих студій. Вказане вирішення полягає в тому, що бокові стіни продовжуються догори, звужуючись так, що заміняють крокви; у давніших будівлях цей елемент виконував функцію стелі. У деяких етнографічно зафіксованих хатах дахи з колод поєднувались зі стелею при відсутності останньої в коморах. Подібна конструкція покрівлі передусім запобігала проникненню злодіїв. Зустрічались варіанти з розрідженими колодами даху, виносом ніші над входом до споруд, додатковими сволоками для укріплення фронтонів [Радович, 1999 а, с. 87—98]. Фахівцями наведено схеми та фото пам'яток народної архітектури із саме таким конструктивним вирішенням, зафіксованих на Овруччині та Народищині [Радович, 1999а, с. 88, 91, 93, 94, 97, рис. 1, 4, 6, 8, 9, 11] (рис. 16). Р. Радовичем також наголошено на суттєвому в контексті відтворення зовнішнього вигляду слов'яно-руського житла припущенні П.Ф. Лисенка, що за киево-руської доби такі дахи були властиві всім східним слов'янам [Радович, 1999а, с. 87]. Саме так реконструйовані зруби з Києва [Толочко, 1983, с. 123, рис. 61; Археологія, 1986, с. 342, рис. 83, 2] (рис. 4, 2; 13, 2) та Липинського селища [Енукова, 2007, с. 182, 183, 217, рис. 74, 75, 110] (рис. 12). Авторка останніх, базуючись на етнологічних джерелах, розглядала в числі можливих розріджене виконання означеного варіанту [Енукова, 2007, с. 27, 133, рис. 24]. Аргументом на користь побутування рублених фронтонів слугують «самці», виявлені при розкопках, зокрема в Києві [Новое, 1981, с. 129]. Описана техніка влаштування даху — лише один із варіантів зведення верхньої частини будівель. Наполягати виключно на ній було б нелогічним. У той же час, здається неправильним позбавляти її належної уваги. Подібний підхід вирішував би проблему з фронтами при однакових витратах будматеріалів і при менших затратах праці порівняно з дощатим, а дах, хай навіть при використанні додаткових колод (що не було проблематичним при доступності лісоматеріалу) у результаті ставав як мінімум важкодоступним для зловмисників.

Наведений розгляд історії відтворення давнього житлобудівництва демонструє як актуальність проблематики, так і наявність низки невирішених питань. Обґрунтованість більшості із запропонованих дослідниками реконструкцій отримала перевірку часом. Тим більш нагальним постає питання переходу від теоретичних і графічних моделей до їх втілення

в натурі. Саме натурні реконструкції вбачаються і певним підсумком кабінетних напрацювань і важливим заходом у справі популяризації культурного надбання. Як приклад реалізації подібного проекту можна навести зведення зрубного п'ятистінка при відтворенні садиби XII ст. у рамках організації культурно-археологічного комплексу в Пересопниці. Споруда збудована з двосхилим критим дошками дахом, дощатими стелею та підлогою. У кутку споруджено глинобитну піч на дерев'яному каркасі з димарем із лози, обмазаним глиною [Прищепа, 2012, с. 409, 410, рис. 1, 2; 2013, рис. 1, 2] (рис. 17). З приводу самої моделі виникають певні запитання. Частина з них пов'язана із влаштуванням димаря, про що вже йшлося вище, інша стосується конструкції печі: під час розкопок доводилось зустрічати переважно пристрої, менш витягнуті у висоту, дещо інакше в них оформлена верхня частина, застосування каркасу простежене переважно у спорудах, зведених на материковій долівці, а не на підлозі. Проте, ключове тут не зауваження. Означений проект відбувся, і це — одна з нечисленних спроб виходу на новий рівень досліджень і популяризації історико-культурної спадщини. А вирішення наявних наукових і пам'яткоохоронних проблем шляхом будівництва реплік різних типів об'єктів здаються своєчасними і перспективними.

Археология СССР: Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др. — М.: Наука, 1985. — 432 с.
Археология Украинской ССР в 3 т. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. — К.: Наук. думка, 1986. — 576 с.
Арциховский А. В. О Новгородской хронологии / А. В. Арциховский // СА. — 1959. — № 4. — С. 107—127.
Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рашков) / В. Д. Баран. — К.: Наук. думка, 1988. — 160 с.
Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (Поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956 — С. 3—458. — (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. — Т. XXXI).
Борисевич Г. В. Рец. на: Рапопорт П. А. Древнерусское жилище... / Г. В. Борисевич // СА. — 1978. — № 4. — С. 282—288.
Борисевич Г. В. Роль макета в реконструкции древнерусского жилища / Г. В. Борисевич // КСИА. — 1969. — № 120. — С. 46—50.
Винокур И. С. Бакога. Столица давньоруського Подніззя / И. С. Винокур, П. А. Горішний. — Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. — 362 с.
Відейко М. Ю. Давні поселення України / М. Ю. Відейко, Р. В. Терпилівський, В. О. Петрашенко. — К., 2005. — 190 с.
Відейко М. Ю. Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупіні (Польща) / М. Ю. Відейко // Ржи-

півський археодом. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 89—94.
Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа / Ф. К. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград: Книгоизд-во «Жизнь и знание», 1916. — С. 455—647.
Воронин Н. Н. К истории сельского поселения феодальной Руси. Погост, свобода, село, деревня / Н. Н. Воронин // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 138. — 74 с.
Гайко Г. І. Проект музеєфікації давнього рудника Картамиш / Г. І. Гайко, Ю. М. Бровендер // ПЦП. — Вып. 12. — К., 2007. — С. 155—160.
Городцов В. Раскопки городища Старой Рязани / В. Городцов // Хочу все знать. — 1927. — №1. — С. 5—7.
Готун І. А. Археологічні матеріали про роль будівель в духовному житті давнього населення / І. А. Готун // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень: Матер. наук. конф., присвяч. 10—річчю відкриття комплексу археол. пам'яток між селами Малополовецьке та Яхни Фастів. р-ну Київ. обл. (груд. 2001 р., м. Фастів). — К., 2001. — С. 24—30.
Готун І. А. Давньоруські селища Середнього Подніпров'я: соціальні особливості масової забудови / І. А. Готун // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. Матер. VII Всеукр. наук. конф. — К.: Рідний край, 1995. — Ч. II. — С. 374—376.
Готун І. А. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології / І. А. Готун, О. М. Казимір, О. А. Коваль та ін. // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Зб. наук. праць. — К.-М., 2011. — С. 29—92. — (Археологія і давня історія України. Вип. 4).
Готун І. А. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничі / І. А. Готун, О. П. Моця // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матер. іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С. 68—71.
Готун І. А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X—XIII ст. / І. А. Готун // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 206—212.
Готун І. А. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання / І. А. Готун, О. М. Казимір // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 100—108. — (Археологія і давня історія України. Вип. 1).
Григорьев А. В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев // Труды Тульской археологической экспедиции: Вып. 2. — Тула: «Гриф и К», 2000. — 263 с: ил.
Григорьев А. В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. / А. В. Григорьев. — Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле», ЗАО «Репроникс», 2005. — 207 с., ил.
Гупало К. Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола / К. Н. Гупало // Древности Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 136—158.
Давня історія України: У 2 кн. Кн. 2 / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. — К.: Либідь, 1995. — 224 с., іл.

- Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — К.: Наук. думка, 1991. — 112 с.
- Даркевич В. П. Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв. / В. П. Даркевич, Г. В. Борисевич. — М.: Кругъ, 1995. — 448 с.
- Дорофеев В. Н. Научная концепция природно-археологического музея-заповедника «Картамыш» / В. Н. Дорофеев, А. Д. Пряхин, В. В. Отрошенко, Ю. М. Бровендер // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). — К.-Воронеж, 2002. — С. 53—62.
- Дубынин А. Ф. Археологические исследования г. Суздаля (1936—1940 гг.) / А. Ф. Дубынин // КСИИМК. — 1941. — Вып. XI. — С. 91—99.
- Дьяченко А. Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX — начале X вв. / А. Г. Дьяченко // Археология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской научной конференции. — Воронеж, 1991. — С. 37—43.
- Енукова О. Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX—XIII вв. / О. Н. Енукова // Труды НИИ археологии юго-востока Руси. — Вып. 1. — Курск: Курск. гос. ун-т, 2007. — 220 с.
- Звіздецький Б. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. / Б. А. Звіздецький, І. А. Готун // Археологія. — 1997. — №2. — С. 32—52.
- История культуры древней Руси. Т. I: Домонгольский период. Материальная культура / Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера и М. А. Тихановой. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 483 с.
- Исторія українського мистецтва: В 6-ти т. Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі / редкол.: Ю. С. Асеев (відп. ред.). — К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1966. — 455 с.
- Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер // По следам древних культур. Древняя Русь. — [Б.м.], 1953. — С. 35—74.
- Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2 т. / М. К. Каргер. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1. — 579 с.
- Кашуба М. Т. Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987—1989 гг.) / М. Т. Кашуба, Н. П. Тельнов, Т. А. Щербакова. — Тирасполь: «Мако», 1997. — 106 с. с ил.
- Кепін Д. В. «Археопарки»: проблеми та перспективи / Д. В. Кепін // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 78—89.
- Кепін Д. В. Типологічна характеристика музеїв просто неба / Д. В. Кепін // ПЦП. — К., 2007. — Вып. 12. — С. 131—155.
- Коваленко В. Жилища гончаров XI—XII вв. на селище Автуничи на Черниговщине / В. Коваленко, А. Моця // ГАЗ. — 1997. — №12. — С. 135—142.
- Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) / В. К. Козюба // Археологія. — 1998. — №1. — С. 28—46.
- Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко. — Луцьк: Вежа, 1995. — 167 с.
- Кучінко М. М. Историко-культурный розвиток Західного Побужжя в IX—XIV століттях / М. М. Кучінко. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — 159 с.
- Кучінко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до XIV ст.) / М. М. Кучінко. — Луцьк: Надстир'я, 1994. — 208 с.
- Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. — 1958. — №74. — 327 с.
- Маковецкий И. В. Принципы организации музеев под открытым небом и их задачи / И. В. Маковецкий // СЭ. — 1963. — № 2. — С. 7—18.
- Максимов Е. В. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. — К.: Наук. думка, 1988. — 148 с.
- Материалы Фастовской археологической экспедиции: Вып. 1. Многослойное поселение Кошевка-8 / С. Д. Лысенко, Е. И. Шкляревский, М. В. Квитницкий, Д. К. Черновол. — К.-Фастов, 2012. — 332 с., 24 табл.
- Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян / Г. Г. Мезенцева. — К.: Вид-во Київського університету, 1965. — 121 с.
- Милецкий А. М. Парк-музей «Древний Киев» / А. М. Милецкий, П. П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1989. — 152 с.
- Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. / Л. П. Михайлина. — Чернівці: Рута, 1997. — 143 с.
- Михайлина Л. П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина. — К.: Інститут археології НАН України, 2007. — 300 с.
- Монгайт А. Л. Раскопки Старой Рязани / А. Л. Монгайт // По следам древних культур. Древняя Русь. — [Б.м.], 1953. — С. 289—320.
- Моргунов Ю. Ю. Сампсониев Остров: Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI—XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2003. — 187 с., 87 ил.
- Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень / О. П. Моця // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 41—49.
- Моця О. П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи / О. П. Моця // Археологія. — 1999. — № 2 — С. 50—59.
- Никольская Т. Н. Городище Слободка XII—XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в Земле вятичей / Т. Н. Никольская. — М.: Наука, 1987. — 185 с.
- Новое в археологии Киева / П. П. Толочко, Я. Е. Боровский, Г. А. Вознесенская и др. — К.: Наук. думка, 1981. — 456 с.
- Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. / А. В. Петраускас. — К.: КНТ, 2006. — 200 с.
- Петрашенко В. А. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья / В. А. Петрашенко // Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов: Тезисы докл. науч. конф. (20—22 февраля 1991). — М., 1991. — С. 51, 52.
- Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. — К., 2005. — 264 с., 130 илл.
- Петрашенко В. О. Трахтемирів. Подорож у давнину / В. О. Петрашенко, Є. В. Максимов. — К., 2001. — 102 с., 84 іл.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко та ін. — К.: ІЗМН, 1997. — 180 с.
- Приймак В. В. Охранные исследования памятников VIII—X вв. в Верхнем Поворсклье /

- В. В. Приймак // Археологические исследования на Полтавщине: Сб. науч. трудов. — Полтава, 1990. — С. 76—86.
- Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі / О. М. Приходнюк // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 26—37.
- Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.) / О. М. Приходнюк. — К.: Наук. думка, 1975. — 154 с.
- Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі / М. Приходько // НТЕ. — 1970. — № 6. — С. 50—54.
- Прищепя Б. А. Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. / Б. А. Прищепя, О. П. Войтюк // АДУ. 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 409, 410.
- Прищепя Б. А. Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. / Б. А. Прищепя, О. П. Войтюк // Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. — «Волинські старожитності» ДП ОАСУ, 2013. — http://volynskistarozitnosti.net/publ/pam_39_jatkoznavstvo/prishhepa_b_a_vidtvorennya_davnoruskoji_peci_v_s_peresopnicja_rivnenskoji_obl/30-1-0-217.
- Пряхин А. Д. Археология и археологическое наследие / А. Д. Пряхин. — Воронеж: Квадрат, 1995. — 208 с.
- Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред.: С. Павлюка, М. Глушка. — Львів, 1999. — Вип. 2: Овручина. 1995. — С. 87—98.
- Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (XIX — початок XX ст.) / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред. С. Павлюка, М. Глушка. — Львів, 1999. — Вип. 2: Овручина. 1995. — С. 99—116.
- Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // САИ: Вып. Е1—32. — Л.: Наука, 1975. — 180 с.
- Ратич О. О. Підсумки дослідження древньоруських археологічних пам'яток на території Гальцької і Волинської земель / О. О. Ратич // Матеріали і дослідження по археології УРСР: Наукові записки. — 1954. — Т. II. — С. 5—15.
- Ратич О. Стародавній Пліснеськ / О. Ратич. — Львів: Каменяр, 1972. — 19 с.: іл.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1993. — 592 с.
- Рядовий міщанський будинок у Києві XI—XIII ст. / [М. Ю. Брайчевський] // Київська старовина. — К., 1972. — С. 26—54.
- Сагайдак М. А. Гражданская архитектура Киева X—XII вв. (некоторые аспекты изучения восточнославянского жилища) / М. А. Сагайдак // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Матер. Междунаро. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб., 2010. — С. 530—545.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляева, О. М. Веремейчик, Г. О. Вознесенська та ін. — К.: Шлях, 2003. — 232 с.
- Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся 1-ї половини XX ст. (за експедиційними матеріалами) / Р. Сілецький // Полісся: мова, культура, історія: Матер. міжнарод. конф. — К., 1996. — С. 303—306.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др. — К.: Наук. думка, 1990. — 488 с.
- Соколов Б. М. Построение и деятельность советских этнографических музеев / Б. М. Соколов // СЭ. — 1931. — № 3—4. — С. 125—135.
- Спегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв. / Ю. П. Спегальский. — Л.: Наука, 1972. — 276 с.
- Сухобоков О. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.) / О. Сухобоков, С. Юренко. — Препринт № 6. — Полтава, 1995. — 72 с.
- Таранушенко С. Давнє поліське житло / С. Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.
- Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. — М.: Наука, 1990. — 192 с.
- Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Б. А. Тимошук. — М.: Изд-во Московского университета, 1995. — 261 с.
- Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. — К.: Наук. думка, 1982. — 206 с.
- Титова О. М. Музейний показ давніх жител Українського Полісся (за археологічними матеріалами) / О. М. Титова, Д. В. Кепін // ПЦП. — 2002. — Вип. 4. — С. 49—71.
- Титова О. М. Музеї просто неба на Київщині / О. М. Титова, Д. В. Кепін // Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини): Путівник-довідник. — К., 2003. — С. 145—155.
- Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1983. — 328 с.
- Толочко П. П. Из работ Киевской археологической экспедиции / П. П. Толочко, С. Р. Килиевич, В. Д. Дяденко // АИУ в 1967 г. — К., 1968. — Вып. II. — С. 186—193.
- Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков / П. П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1980. — 224 с.
- Толочко П. П. Массовая застройка Киева X—XIII вв. / П. П. Толочко // Древнерусские города. — М.: Наука, 1981. — С. 63—94.
- Федоров Г. Б. Городище Екимаяцы (работа Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.) / Г. Б. Федоров // КСИИМК. — 1953 а. — Вып. L. — С. 104—126.
- Федоров Г. Б. Славяне Поднестровья / Г. Б. Федоров // По следам древних культур. Древняя Русь. — [Б.м.], 1953 б. — С. 121—154.
- Филипчук М. А. Східнослов'янське житло X — початку XI ст. в Українському Прикарпатті / М. А. Филипчук // МДАПВ. — 1995. — Вип. 6. — С. 219—233.
- Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга / П. И. Хавлюк // Славяне накануне образования Киевской Руси. — МИА. — 1963. — № 108. — С. 230—350.
- Харламов В. О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X—XIII ст. / В. О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 47—55.
- Харламов В. А. Реконструкция киевской усадьбы X века / В. А. Харламов // Строительство и архитектура. — 1976. — № 11. — С. 34, 35.
- Шекун А. В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) / А. В. Шекун // Проблемы археологи Южной Руси: Матер. ист.-археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сент. 1988 г. — К., 1990. — С. 73—76.

Шекун О. В. Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремейчик. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1999. — 184 с.

Якубовський В. І. Давньоруське житло порубіжжя Київського і Галицько-Волинського князівств XII—XIII ст. / В. І. Якубовський // Проблеми етнографії Поділля: Тези доп. наук. конф. — Кам'янець-Подільський, 1986. — С. 147.

И. А. Готун

СЛАВЯНО-РУССКОЕ СЕЛЬСКОЕ ЖИЛИЩЕ И ВОПРОСЫ ЕГО ВОССОЗДАНИЯ

Изученные на славяно-русских поселениях остатки жилищ служат ценным источником для анализа различных аспектов социально-экономической истории населения, указывают на высокий уровень развития селищных структур средневековья. Накопленный материал способствует более полному пониманию различных сторон общественного быта, а его полнота позволяет моделировать элементы домостроительства с конкретизацией деталей.

Историография воссоздания облика построек славян накануне образования древнерусского государства и эпохи Киевской Руси достаточно объемная, но продолжающиеся раскопки предоставляют новые факты для дальнейших изысканий, порождают новые идеи и подходы. Имеющиеся в литературе варианты реконструкции древних сооружений отражают различные конструктивные особенности последних, их планиграфические решения, специфику эксплуатации. Часть предположений не лишена определенных недостатков и просчетов, но продолжающиеся споры по этим вопросам свидетельствуют об актуальности темы.

Опубликованные разработки позволяют перейти от графических реконструкций к натурному воссозданию реплик средневековых жилищ. Такой проект реализуется на базе Северной экспедиции Института археологии НАН Украины в Ходосовке возле Киева в рамках программы экспериментального изучения древних объектов, процессов и технологий. При

работах используются инструменты, тождественные средневековым, находки их прототипов известны на окрестных древнерусских памятниках. Полученный опыт можно использовать при создании музея под открытым небом «Средневековое село», где действующими экспонатами будут собственно раскоп и воссозданные объекты. Подобный вариант музеефикации считается специалистами самым перспективным. О его востребованности свидетельствует интерес широкой аудитории к проводимым работам.

I. Gotun

THE SLAVIC-RUS RURAL DWELLING AND RECONSTRUCTION IDEAS

Studies on the Slavic-Rus settlements of dwelling remains are a valuable source for the analysis of various aspects of social and economic history of the population, indicating a high level of rural medieval structures. Accumulated material enhances the understanding of the various aspects of social life, helps to reenact elements of homebuilding in details.

Historiography of buildings reconstruction of ancient Slavs before the formation of the state of Kievan Rus is quite volumetric, due to the ongoing excavations provide new evidence for further research, generate new ideas and approaches. The published versions of the reconstruction of ancient buildings reflect different structural and maintenance features.

Published elaborations let us go from graphic reconstructions up to full-scale reconstruction of the replica medieval dwellings. This project is being implemented on the basis of the Northern Expedition of the Institute of Archaeology of NAS in Hodosivka near Kiev as part of a pilot study of ancient objects, processes and technologies. The acting instruments are the tools which are equal medieval, have their prototypes in the surrounding ancient sites. This experience could be used to create an open-air museum «The Medieval Village» where the main showpieces are excavated artifacts along with reconstructed facilities. Museum's inquiry is shown by the great interest among a wide audience.

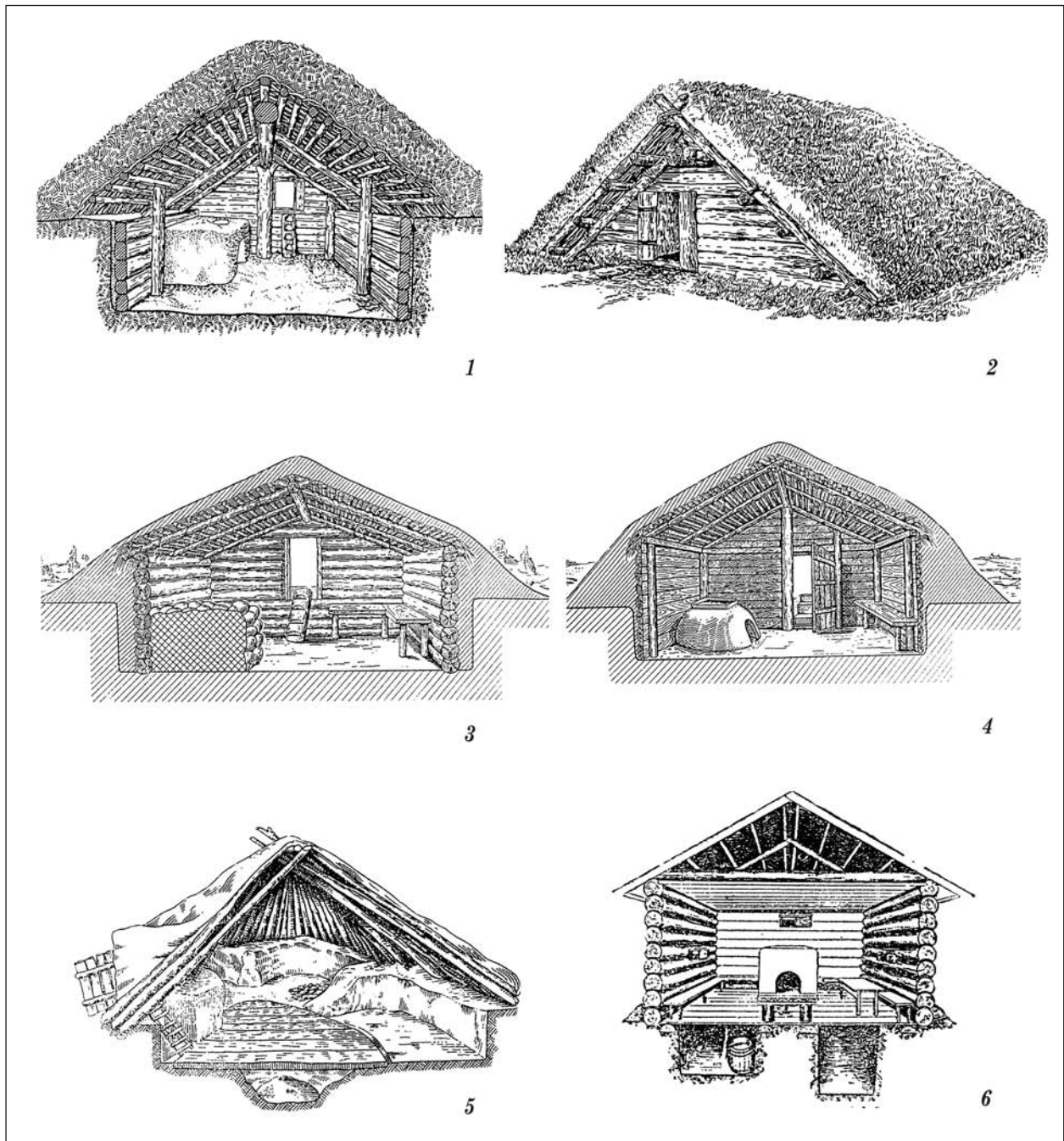

Рис. 1. Житлові споруди з Новотроїцького городища за І. І. Ляпушкіним (1, 2), зрубне VIII—X ст. і каркасно-стовпове X—XI ст. житла за П. О. Раппопортом (3, 4), землянка із Суздаля за розкопками А. Ф. Дубиніна (5), наземний будинок із Старої Рязані за В. О. Городцовим (6)

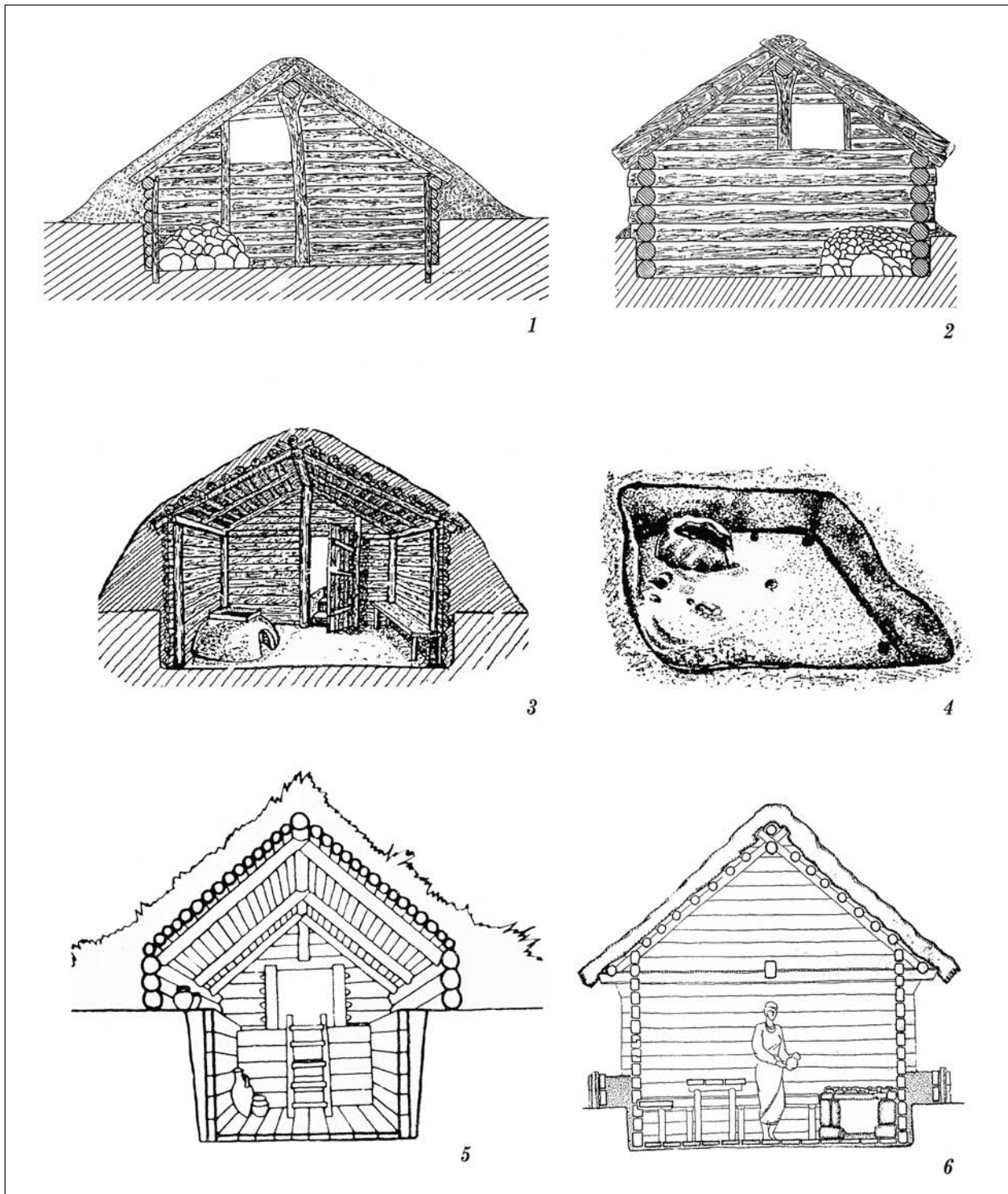

Рис. 2. Каркасно-стовпове та зрубне житла із заглибленою основою з Поділля за О. М. Приходнюком (1, 2), реконструкція та план житла з Володимира-Волинського за М. М. Кучінком (3, 4), погріб за Г. В. Борисевичем (5) і житло з поселення поблизу с. Рашків за В. Д. Бараном (6)

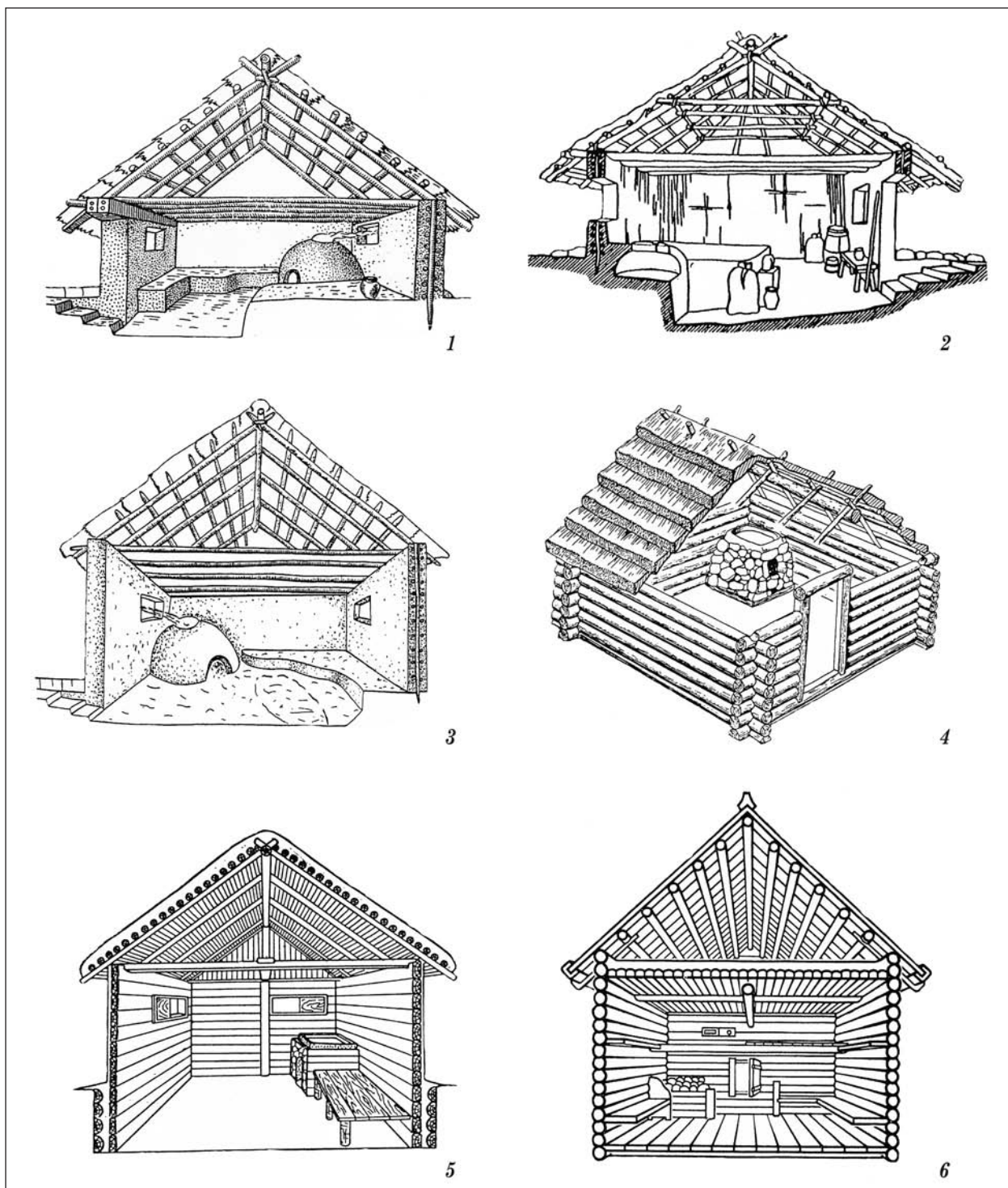

Рис. 3. Частково заглиблені в землю житла з Подністров'я за Г. В. Федоровим (1, 2), кісткорізна майстерня із розкопок В. С. Терського з Пересопниці за М. М. Кучінком та Г. В. Охріменком (3), житла з Монастирка за В. О. Харламовим та П. П. Толочком (4) і за В. О. Петрашенко (5), будинок з Новгород за П. О. Ращопортом, Б. О. Колчиним та Г. В. Борисевичем (6)

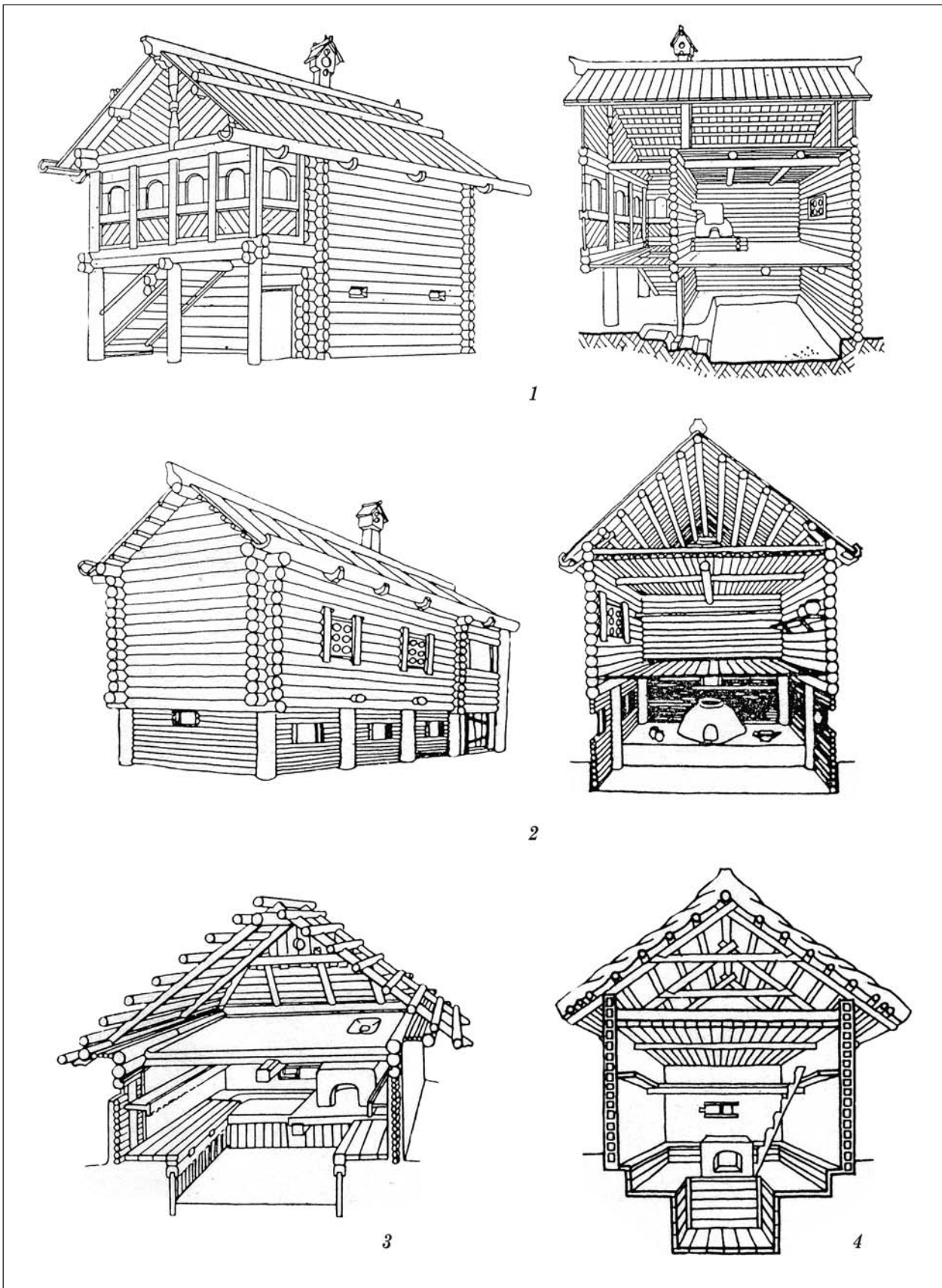

Рис. 4. Житла із заглибленою центральною частиною з території Михайлівського Золотоверхого монастиря і з Десятинного провулку, 5 в Києві за П. П. Толочком та В. О. Харламовим (1, 2), з городища Слободка і зі Старої Рязані за Г. В. Борисевичем (3, 4)

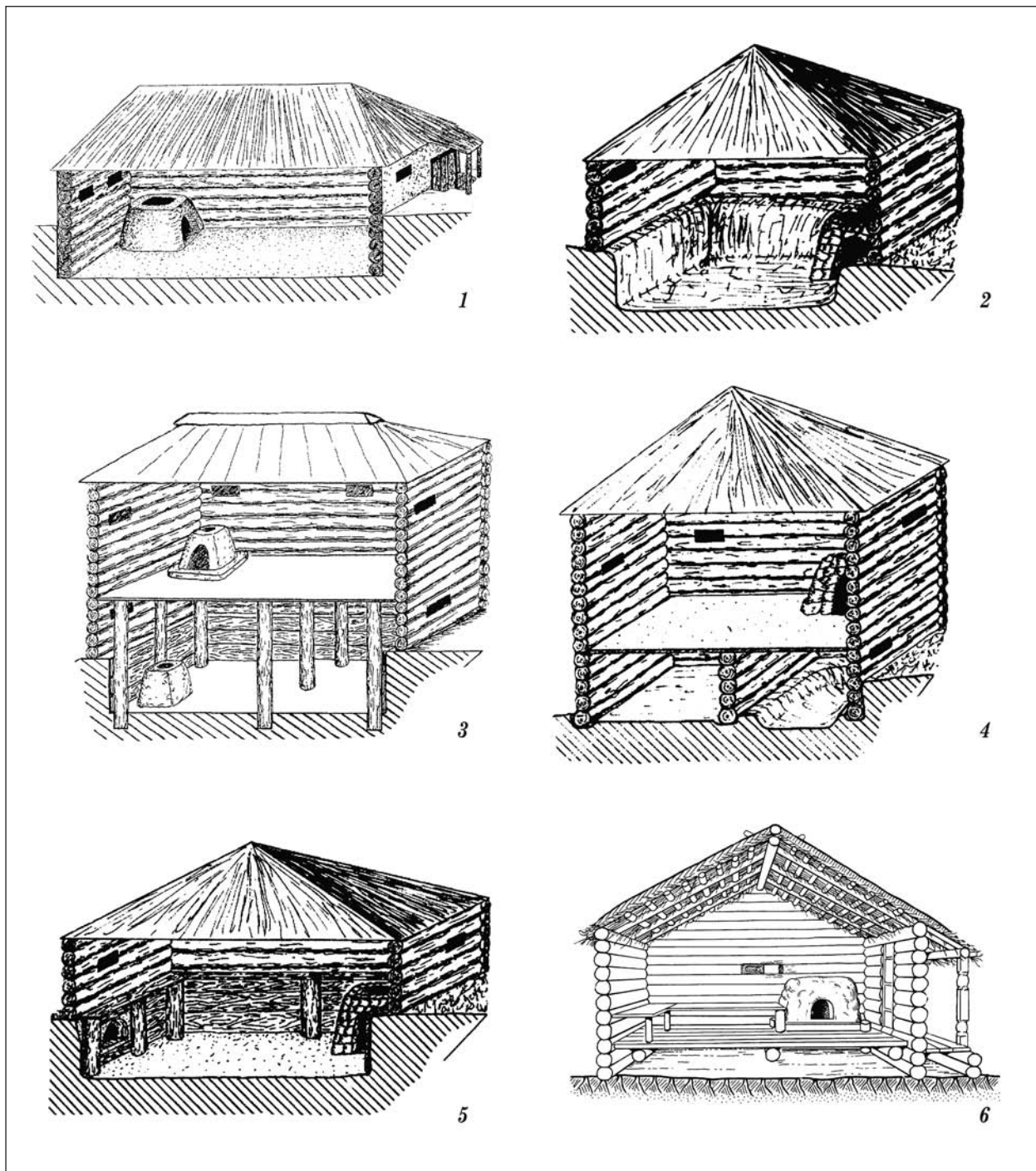

Рис. 5. Зрубна заглиблена споруда з Горбова (1), житло з необшитим котлованом з поселення Торхово (2), двоярусні будівлі з обшивкою заглибленої частини з Горбова (3) та зрубними нижніми камерами з городища Супрути (4), заглиблена споруда з облицьованим дошками котлованом з поселення Уткіно (5) за О. В. Григорьевим і наземний рублений будинок X—XI ст. за П. О. Раппопортом (6)

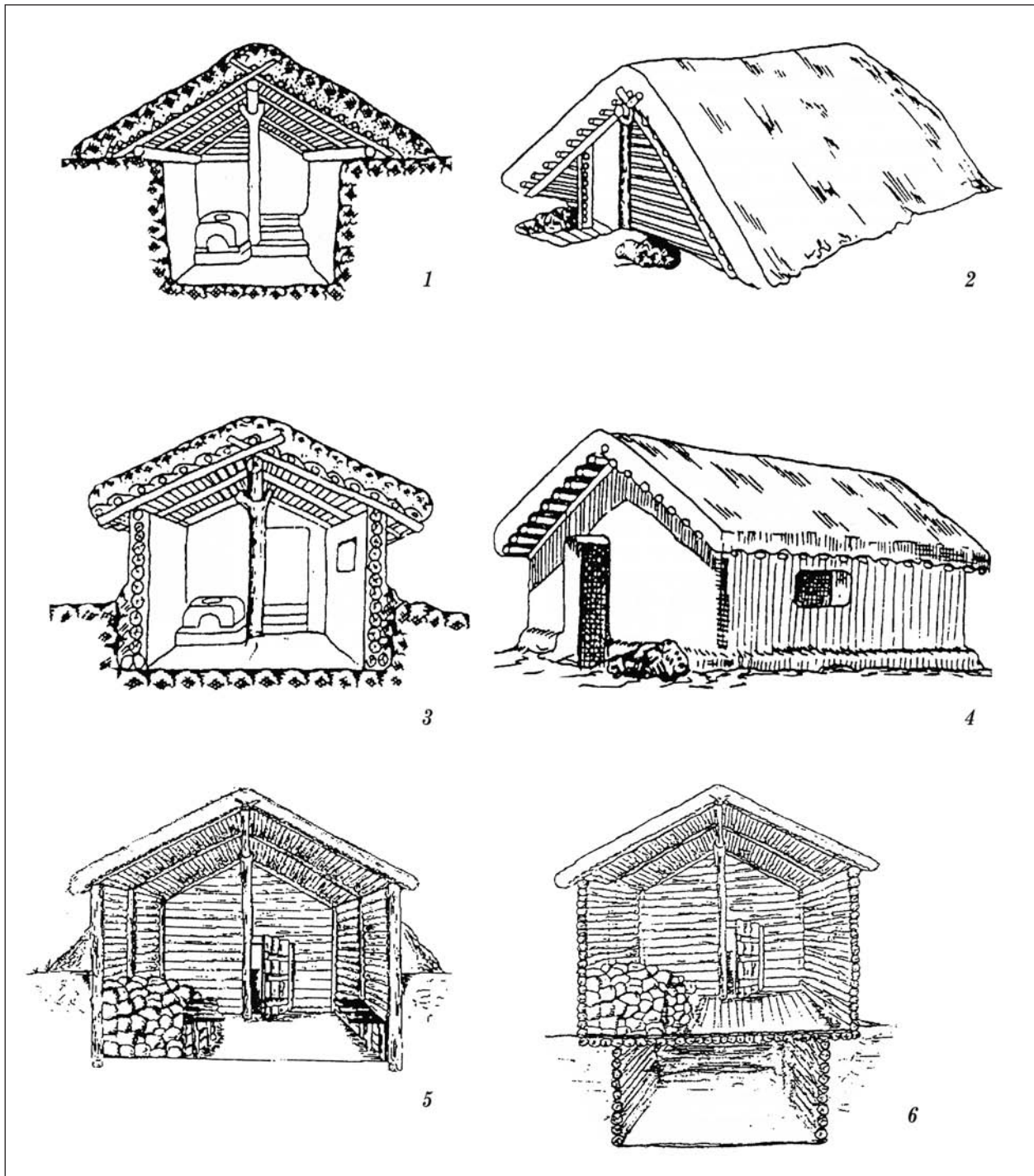

Рис. 6. Заглиблене (1, 2) та наземне з дещо заглибленою основою (3, 4) житла з Канівського поселення за Г. Г. Мезенцевою, каркасно-стовпові частково заглиблена споруда VIII—X ст. із Верхнього Попруття (3) та наземна будівля з підвалом з Ревного I за Л. П. Михайлиною (4)

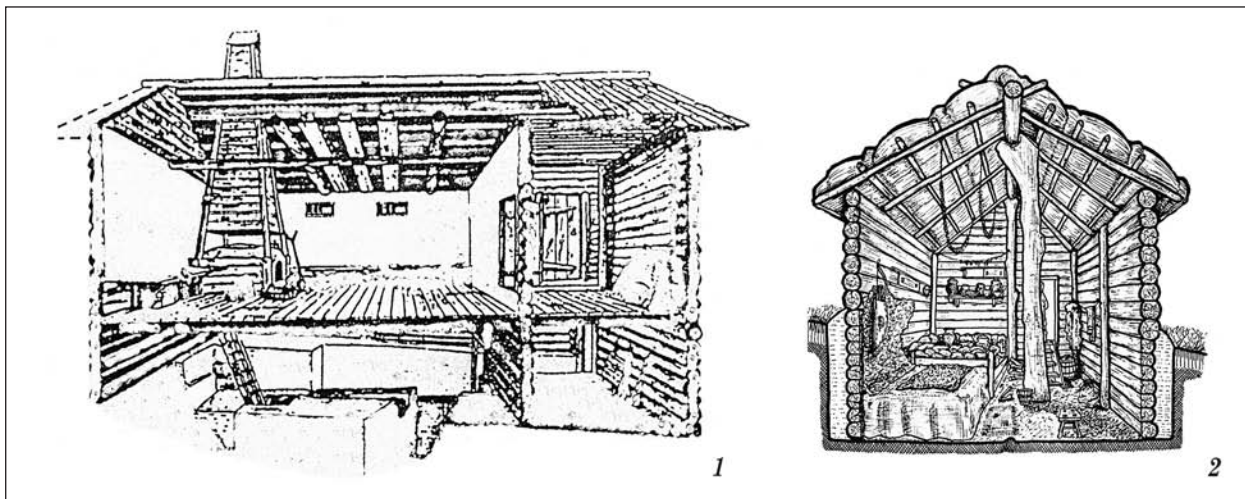

Рис. 7. Зрубне житло-майстерня з Автуничів за В. П. Коваленком та І. М. Ігнатенком (1) і каркасно-стовпове житло IX—X ст. з Гульська за Б. А. Звіздецьким та І. А. Готуном (2)

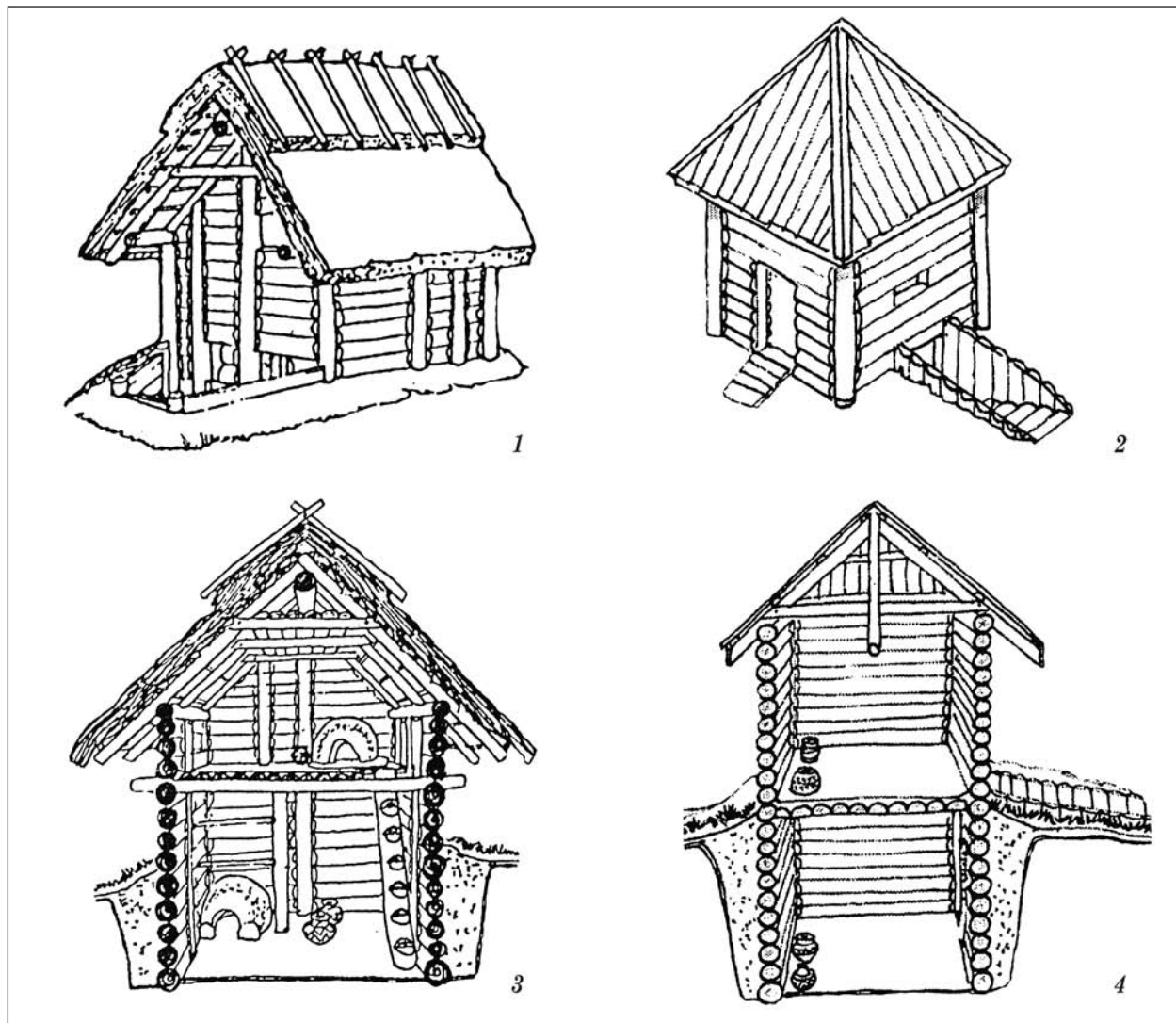

Рис. 8. Зовнішній вигляд та інтер'єр двоярусних каркасно-стовпових жител на житловому (1, 3) і холодному (2, 4) підклітах і з Григорівки за В. О. Петрашенка

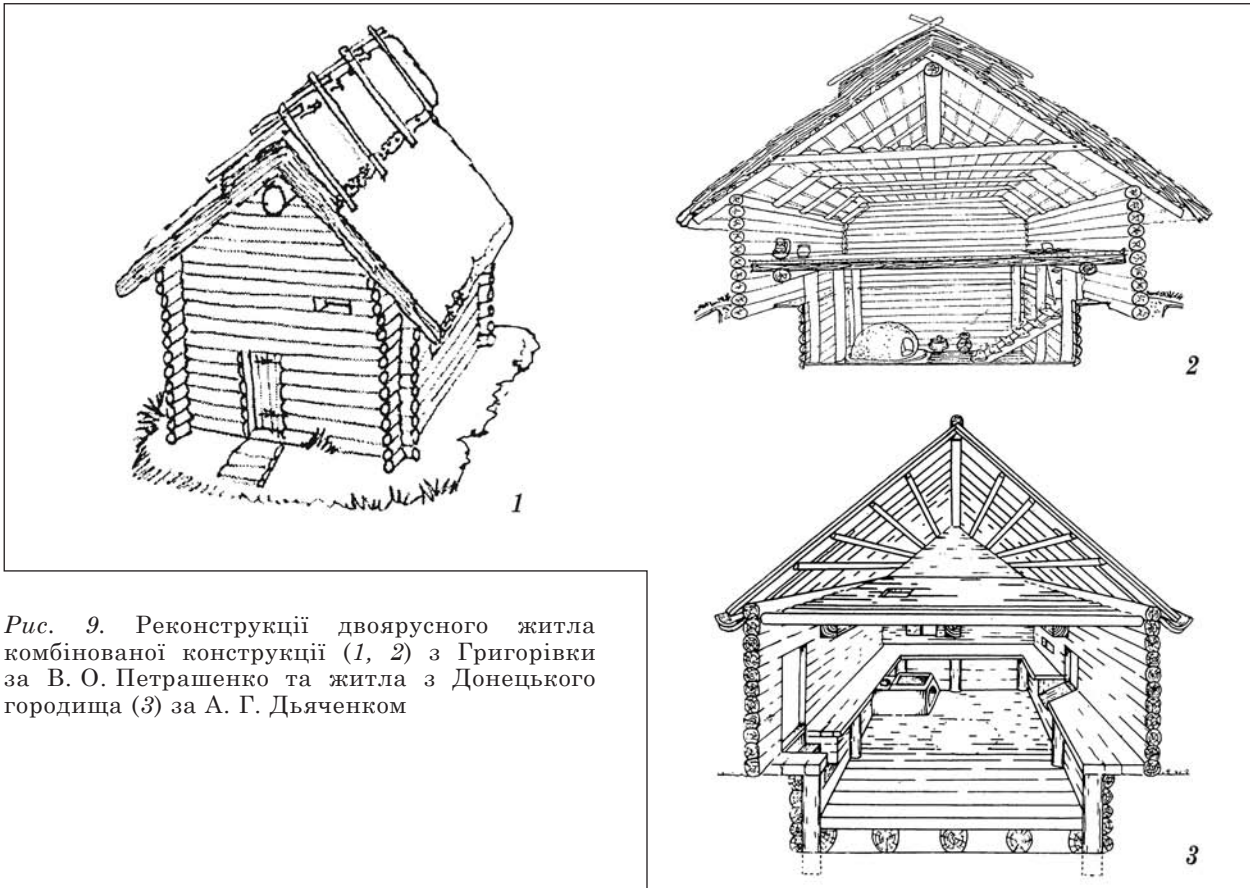

Рис. 9. Реконструкції двоярусного житла комбінованої конструкції (1, 2) з Григорівки за В. О. Петрашенком та житла з Донецького городища (3) за А. Г. Дьяченком

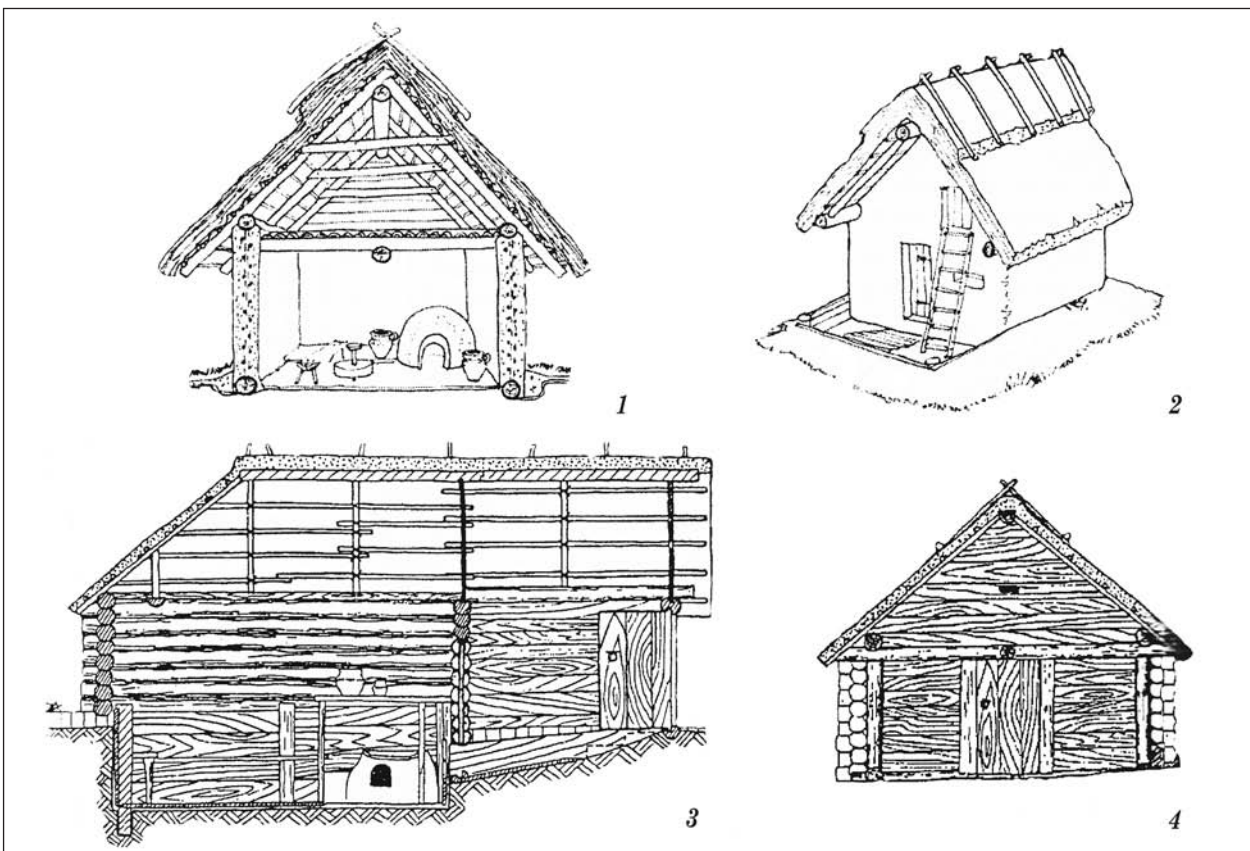

Рис. 10. Житло-майстерня з каркасними стінами за В. О. Петрашенком (1, 2) та будинок комбінованої конструкції за В. К. Козюбою (3, 4) з Григорівки

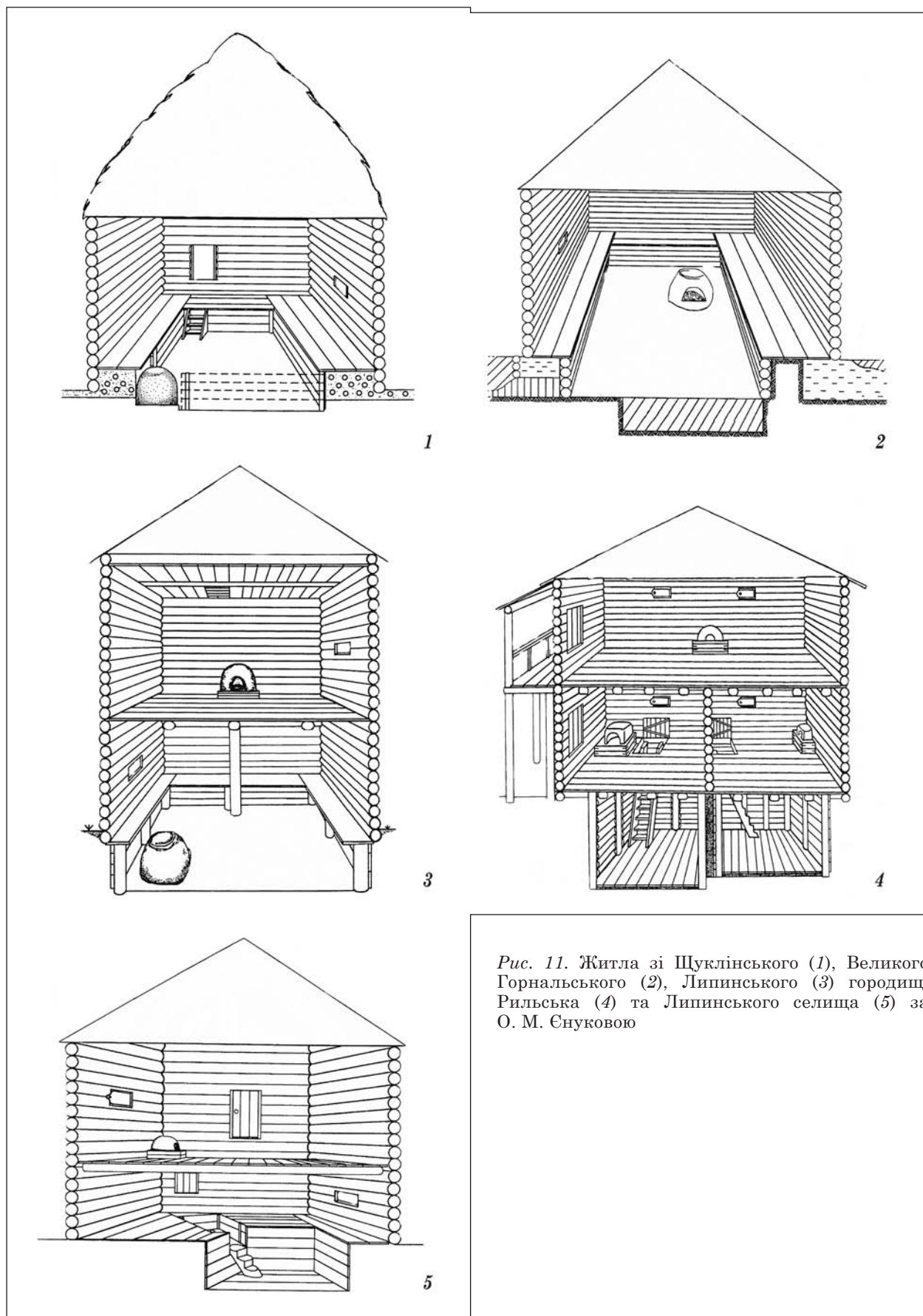

Рис. 11. Житла зі Шуклінського (1), Великого Горнальського (2), Липинського (3) городищ, Рильська (4) та Липинського селища (5) за О. М. Єнуковою

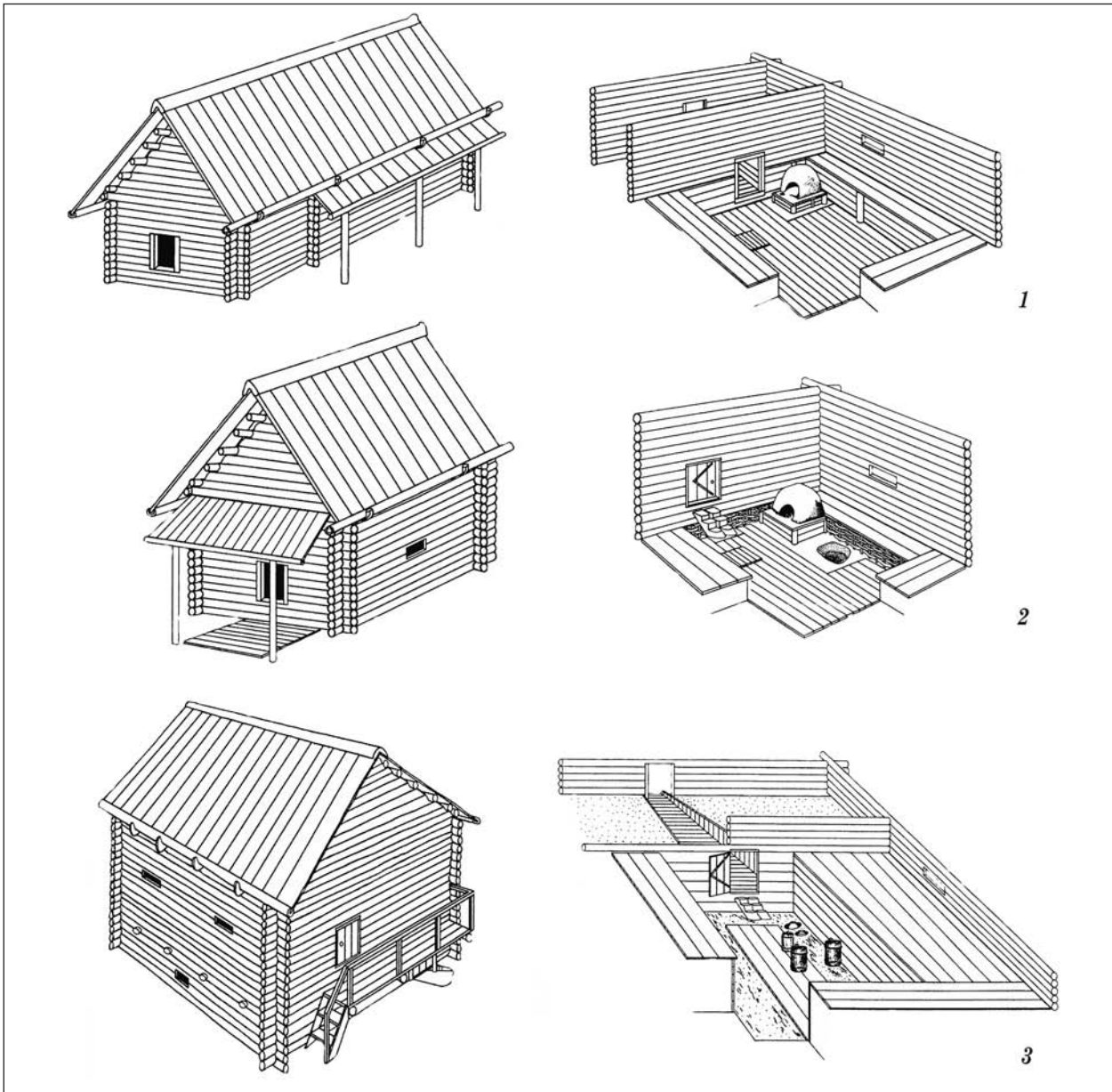

Рис. 12. Житла із Липинського селища за О. М. Єнуковою

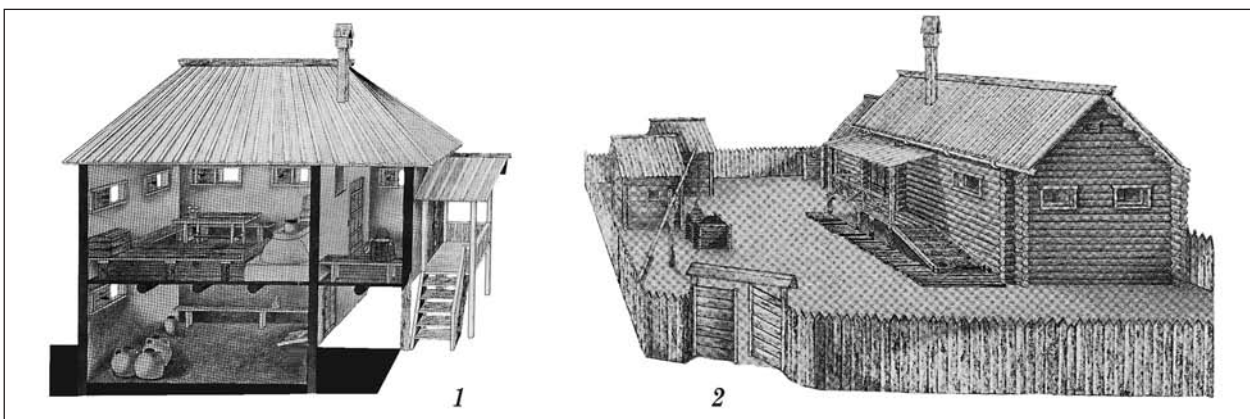

Рис. 13. Каркасно-стовповий будинок (1) та садиба зі зрубним житлом (2) з Києва за П. П. Толочком

Рис. 14. Етапи зведення натурної моделі житла на майданчику експериментальної археології в Північній експедиції

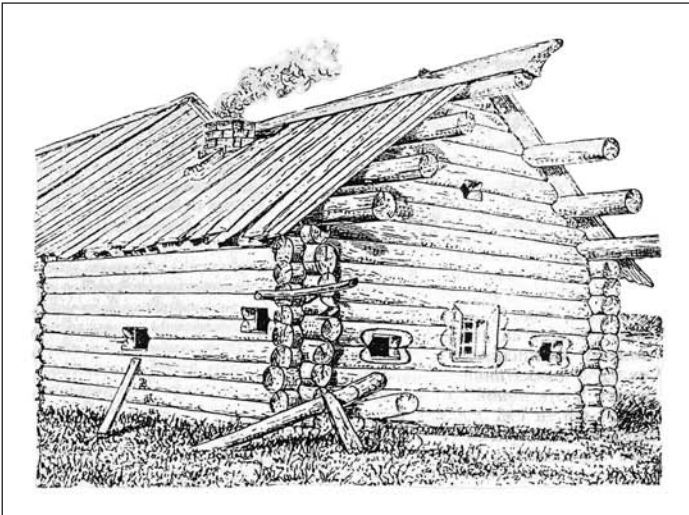

Рис. 15. Старий будинок з косящатим і волоковими вікнами в Карелії за С. Е. Бломквіст

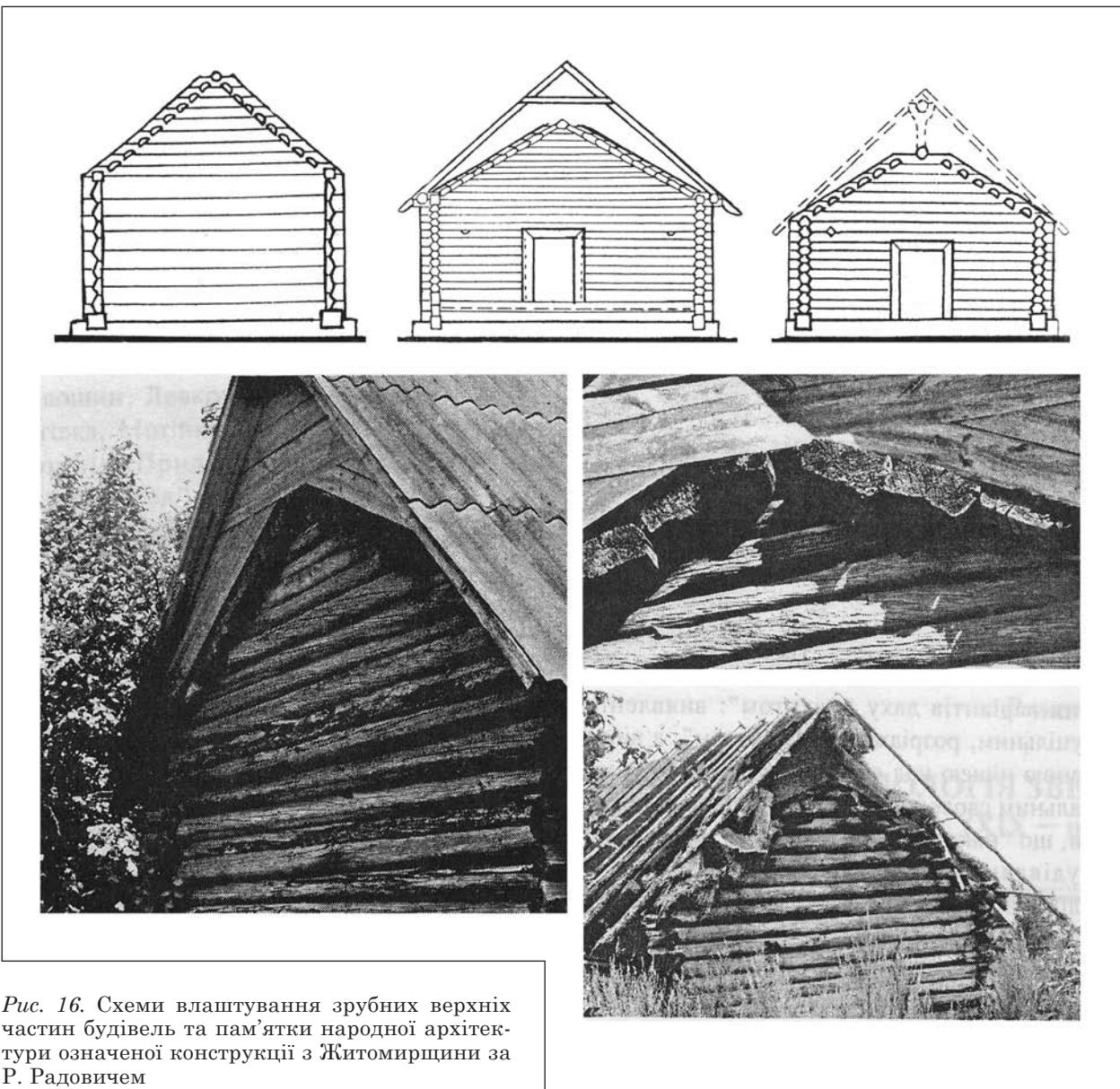

Рис. 16. Схеми влаштування зрубних верхніх частин будівель та пам'ятки народної архітектури означеної конструкції з Житомирщини за Р. Радовичем

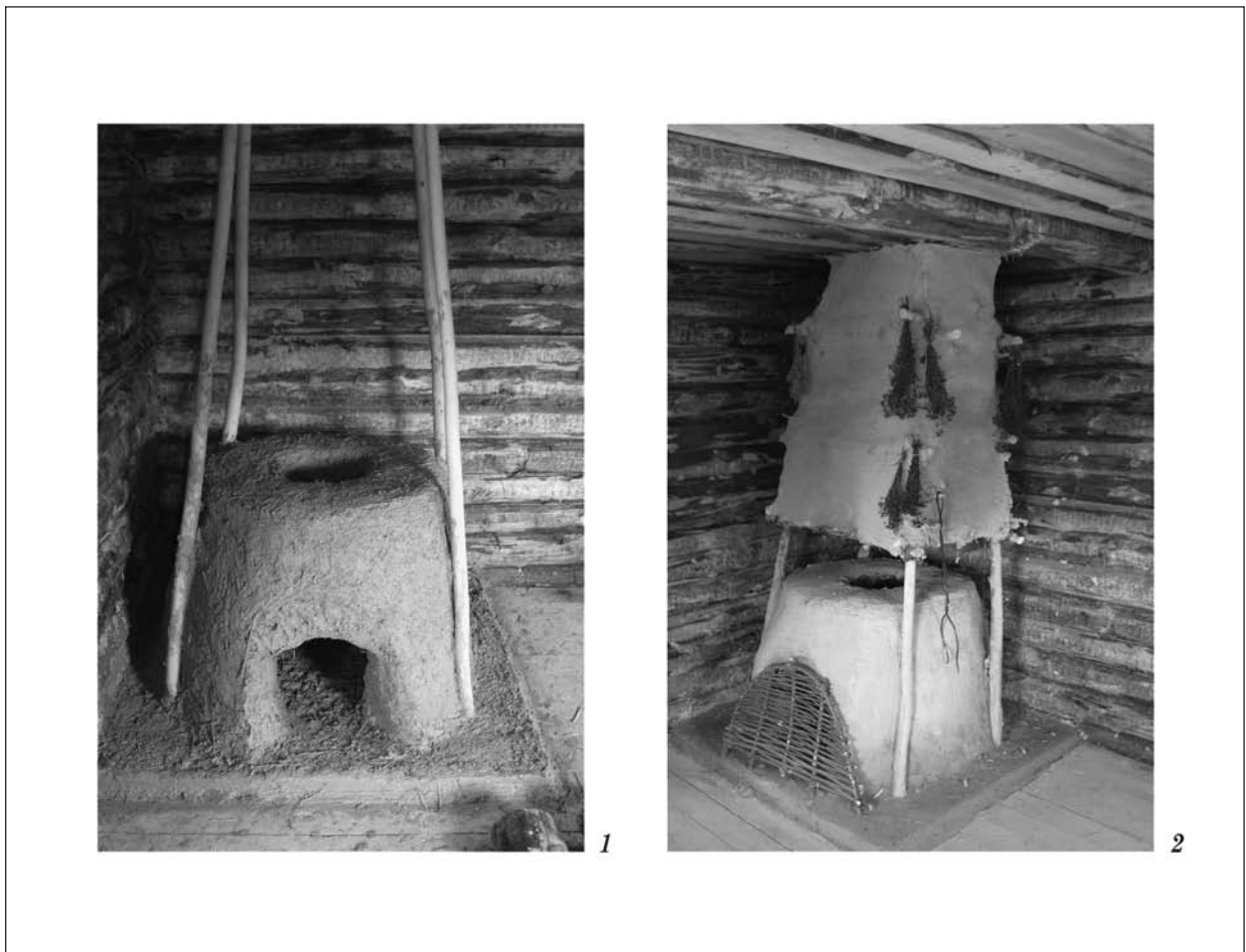

Рис. 17. Деталі інтер'єру реконструйованого житла з Пересопниці за Б. А. Прищепю та О. П. Войтюком. 1 — глинобитна піч з Пересопниці; 2 — глинобитна піч з комином